

DE EEUW VAN DE MACHT

Richard J. Evans

De eeuw van de macht

Europa 1815-1914

Vertaald uit het Engels door Het Vertaalcollectief

Oorspronkelijke titel: *The Pursuit of Power. Europe 1815-1914*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Allen Lane, 2016

© Richard J. Evans, 2016

© Vertaling uit het Engels: Het Vertaalcollectief, 2016

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2016

© Omslagfoto: Liligraphie

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Amsterdam

Typografie: Crius Group, Hulshout

© Ontwerp landkaarten binnenwerk: András Bereznay, 2016

ISBN 978 90 488 3640 6

ISBN 978 90 488 3641 3 (e-book)

NUR 680

www.hollandsdiep.nl

www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ter nagedachtenis aan Eric Hobsbawm, 1917-2012

Inhoud

Voorwoord	9
1 De erfenis van de revolutie	27
2 De paradoxen van vrijheid	147
3 De Europese lente	270
4 De sociale revolutie	419
5 De verovering van de natuur	537
6 De eeuw van emoties	661
7 De uitdaging van de democratie	793
8 De prijs van kolonisatie	923
Bibliografie	1052
Illustratielijst	1065
Kaarten	1068
Register	1069

Voorwoord

Dit boek behandelt de geschiedenis van Europa tussen 1815 en 1914 en vormt daarmee het vervolg binnen de Penguin History of Europe op het voorgaande deel in deze serie, *The Pursuit of Glory* (2007), over de periode 1648 tot 1815. Zoals de auteur van dat briljante werk, mijn collega aan de University of Cambridge Tim Blanning, opmerkt, moet elke geschiedenis van Europa bij een willekeurig gekozen jaartal aanvangen, maar zijn sommige jaartallen minder willekeurig dan andere. We spreken vaak van de ‘negentiende’ of de ‘twintigste eeuw’, maar historici weten dat de periode tussen 1801 en 1900 een louter chronologische betekenis heeft. In de geschiedschrijving zijn perioden moeilijk af te bakenen, en zelfs het begin of einde van belangrijke oorlogen, zo vaak gebruikt voor dit soort afbakeningen, zijn – zoals ook in dit geval – in veel opzichten onbevredigend. Diverse historische ontwikkelingen volgen elk hun eigen chronologie, en een jaartal dat in de politieke of diplomatieke geschiedenis van groot belang is, kan in de sociale, economische of culturele geschiedenis weinig betekenis hebben. De Franse historici van de *École des Annales* hebben bekendheid gegeven aan het concept van de ‘onbeweeglijke geschiedenis’, *l’histoire immobile*, die in grote delen van Europa tot ver in de moderne tijd voortduurde, zodat het aloude sociaal-economische stelsel – het *ancien régime économique et social* – zelfs na de val van de anciens régimes aan het einde van de achttiende eeuw tot ver in de tweede helft van de negentiende eeuw bleef voortbestaan. Zo duurde het tot die tijd voordat de lijfeigenschap in het grootste deel van Europa zou zijn afgeschaft, terwijl het eeuwenoude demografische patroon van hoge geboorte- en sterftcijfers pas vanaf circa

1850 begon te veranderen, behalve in Frankrijk. Aan de andere kant beperkte de industrialisatie zich gedurende ditzelfde tijdvak tot kleine domeinen van de Europese economie. Sommige historici – onder wie Arno Mayer in zijn boek *The Persistence of the Ancien Régime* (1981) – stellen zelfs dat de dominantie van traditionele aristocratische elites tot aan de Eerste Wereldoorlog in stand bleef, zodat zich ook op politiek gebied weinig echte veranderingen voordeden, ondanks een tijdsbeeld van grote politieke ophef. Mayers zienswijze heeft bij weinig historici navolging gekregen: in Europa deed zich in de negentiende eeuw wel degelijk verandering voor, niet alleen in politiek opzicht maar ook op andere gebieden.

Sommigen menen zelfs dat de belangrijkste periode die in dit verband onder de loep genomen moet worden, de *Age of Revolution* is, om de titel aan te halen van het eerste deel van Eric Hobsbawms beroemde analyse van de periode 1789-1914, die in 1962 verscheen. Hobsbawms tijdsindeling werd door Jonathan Sperber in diens inzichtelijke werk *Revolutionary Europe* (2000) nagevolgd, waarin hij de periode van 1789-1848 belichtte, dezelfde periode die Hobsbawms eerste deel besloeg. Maar wie deze jaartallen als cesuren kiest, moet daarvoor een prijs betalen, want het Europa dat op deze tijd volgt, is een Europa dat zich veel moeilijker binnen één overkoepelend kader laat samenvatten. Het is dan ook geen toeval dat Sperbers vervolgwerk een bewerkelijke titel heeft, een titel waarin hij – ongetwijfeld onbedoeld – probeerde het probleem te verwoorden waarop hij stuitte toen hij deze periode in overkoepelende zin wilde omschrijven: *Europe 1850-1914: Progress, Participation and Apprehension* (2008; 'Vooruitgang, participatie en ongerustheid'). Hobsbawm schreef nog twee delen, *The Age of Capital* (1975), over de periode 1848-1875, en *The Age of Empire* (1987), over de tijd tot aan de Eerste Wereldoorlog. Eenieder die tracht een geschiedenis van het negentiende-eeuwse Europa te schrijven, zal zich met deze drie magnifieke delen bezig moeten houden, die de historische literatuur over dit tijdvak beheersen. Met zijn ongekende gave voor conceptuele vernieuwing kenmerkte Hobsbawm de hele periode als 'de lange negentiende eeuw',

een concept dat sindsdien in talloze handboeken en inleidingen is overgenomen, zoals in het overzichtelijke *Europe 1783-1914* (2000) van William Simpson en Martin Jones. Die lange negentiende eeuw is evenwel een geknakte eeuw, door de revoluties van 1848 verdeeld in twee heel verschillende perioden. Het zal niet verbazen dat veel historici die het tijdperk van de Slag bij Waterloo tot aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog hebben behandeld, net als Sperber niet hebben geprobeerd daar enige conceptuele eenheid aan toe te schrijven en dat ze voor nietszeggende titels als *Europe's Uncertain Path* (2012; 'Europa's onzekere weg') hebben gekozen, om de recentelijk verschenen politieke geschiedenis van R.S. Alexander aan te halen.

Gedurende het grootste gedeelte van de twintigste eeuw hebben historici de opkomst van de natiestaten en de conflicten ertussen als de rode draad van de Europese geschiedenis van de negentiende eeuw beschouwd. De triomf van het nationalisme leidde tot het smeden van nieuwe politieke en culturele eenheden, tot revoluties tegen omvangrijke en ogenschijnlijk obsoleete, multinationale keizerrijken en tot revoltes tégen onderdrukking door andere naties of juist vóór een eigen nationale hegemonie. Het model van de natiestaat verspreidde zich in de twintigste eeuw over de rest van de wereld, waardoor de opkomst ervan in het Europa van de negentiende eeuw een nog grotere betekenis kreeg. Historici zagen dit proces ooit als een positieve ontwikkeling, waarbij ze de eenwording van Duitsland en Italië, de opkomst van het Tsjechische en Poolse nationale bewustzijn en andere voortbrengselen van het tijdperk van het nationalisme met veel enthousiasme beschreven. Maar nadat nationalistische en etnische rivaliteiten in het reusachtige conflict van de Tweede Wereldoorlog tot ontbranding waren gekomen, kwam het nationalisme in een minder positief daglicht te staan, een zienswijze die nog eens werd bevestigd door de recente Balkanoorlog van de jaren negentig. Sindsdien is onze tijd steeds meer een tijd van globalisering geworden, waarin de grenzen van de Koude Oorlog zijn weggevallen, waarin nationale grenzen poreuzer zijn geworden en de wereldbevolking tot één globale gemeenschap is verbonden, door de uitwerking van interna-

tionale instituties, wereldomspannende vormen van communicatie, multinationale ondernemingen en talloze andere factoren. Sinds de eeuwwisseling is hierdoor ook onze visie op het verleden veranderd, een verleden dat door historici steeds meer in globaal perspectief wordt gezien. De roep om een globale geschiedenis is op zichzelf niet nieuw: die werd al in de jaren zeventig geuit door de Franse historicus Marc Ferro en klonk ook door in het concept van de *Universalgeschichte*, zoals dat in de negentiende eeuw door Leopold von Ranke en in de twintigste eeuw door Arnold Toynbee en William H. McNeill werd bepleit. Maar een globale geschiedschrijving, die de verschillende delen van de wereld veeleer met elkaar in verband brengt dan dat zij de afzonderlijke geschiedenissen ervan behandelt, is pas onlangs opgekomen; historici beginnen onderzoek te doen naar thema's als de uitwerking van het kolonialisme op de Europese economieën, samenlevingen, culturen en politieke stelsels, met name (maar niet uitsluitend) die van Groot-Brittannië; naar de globale economische banden die Europa in een netwerk van wereldwijde uitwisseling verbond met andere delen van de wereld; en naar de opkomst van koloniale rijken als een kenmerkend Europees proces, in plaats van een proces dat specifiek was voor één Europese natie. Historici hebben zich ook gestort op het herschrijven van de geschiedenis van afzonderlijke Europese naties in een globale context, waarbij ze het effect van Europese emigraties – de miljoenen Europeanen die naar andere delen van de wereld verhuisden – op het moederland hebben benadrukt, naast de opname in het Europese nationalisme van racistische ideeën die werden ontleend aan de ervaring van kolonisatie in Afrika of Azië, en de opkomst van de geopolitiek als cruciale factor in de relaties tussen de Europese staten.

Een duidelijke invloed op mijn eigen benadering is uitgeoefend door de Duitse historicus Jürgen Osterhammel, wiens *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century* (2009) waarlijk globale geschiedenis is, en niet eurocentrisch, zoals Hobsbawms trilogie. Osterhammels werk over de negentiende eeuw bestrijkt een opmerkelijke variëteit aan onderwerpen, waaronder her-

innering en zelfbeeld, tijd, ruimte en mobiliteit, levensstandaarden, steden en grenzen, macht, revolutie en de staat, energie, arbeid en communicatie, hiërarchieën, kennis, beschaving, religie en nog veel meer. Hij kiest bewust gemeenschappelijke thema's, verbindingen tussen verschillende delen van de wereld, gezamenlijke ontwikkelingen en globale processen. Maar de argumentaties en bespiegelingen van de auteur overschaduwden vaak die van de mensen die in de tijd leefden die hij beschrijft. Vaak ook wordt in historische overzichten veel aandacht besteed aan het schetsen van de bredere contouren van interpretatie, waarbij voorbij wordt gegaan aan de vraag waar precies in de levens en ervaringen van tijdgenoten die contouren zijn terug te vinden. Dit is wellicht begrijpelijk in een beknopt handboek, waarvan het uiteindelijke doel is om studenten op examens voor te bereiden, maar in een omvattender studie – zoals dit werk, dat in de eerste plaats bestemd is voor de algemene lezer – is er gelukkig meer ruimte om details uit te werken die de sfeer van het tijdperk overbrengen, in zijn combinatie van vreemdheid en vertrouwdheid, en om tijdgenoten zo veel mogelijk in hun eigen taal te laten spreken.

In andere, niet minder ambitieuze werken over globale geschiedenis, rond dezelfde tijd geschreven als dat van Osterhammel, is voor een heel andere benadering van de negentiende eeuw gekozen, gebaseerd op het idee dat deze periode bij uitstek het tijdperk was waarin Europa vooropliep in de wereld en andere delen van onze planeet begon te domineren. Historici als Chris Bayly, in zijn indrukwekkende *The Birth of the Modern World* (2004), en John Darwin in *After Tamerlane* (2007), zijn meesterlijke studie over wereldrijken, hebben aan de hand van een enorme hoeveelheid vergelijkende voorbeelden laten zien dat begin achttiende eeuw een groot aantal beschavingen in de wereld vrijwel gelijkwaardig aan elkaar was – en dat in vrijwel elk aspect, van levensstandaard tot culturele prestaties. Het Mogolrijk in India, de Qing-dynastie in China, de grote prekoloniale rijken van Benin en zijn burens in Afrika, het Ottomaanse Rijk en andere rijken deden rond 1750 niet onder voor die van Europa. Maar rond 1815 was dat niet langer het geval; Europa had een voorsprong genomen,

niet vanwege zijn intrinsieke superioriteit – zoals sommige historici, met name Niall Ferguson in zijn weidse overzicht *Civilization* (2011), hebben gesteld – maar als gevolg van zeer specifieke historische omstandigheden. Tot aan de vroege twintigste eeuw behield Europa zijn voorsprong op talloze fronten, hoewel dit voordeel tegen die tijd onder druk was komen te staan, zoals we zullen zien; de Europese overmacht werd ondermijnd door de Eerste Wereldoorlog en verdween ten slotte door de Tweede Wereldoorlog, waarna de Europese wereldrijken uiteenvielen. Deze globale hegemonie is de voornaamste reden om de jaren tussen 1815 en 1914 te karakteriseren als een aparte en belangrijke periode in de Europese geschiedenis. In dit boek zal de globale context geregeld worden benadrukt en zullen gebeurtenissen en processen op andere continenten in de verhaallijn worden opgenomen, om ontwikkelingen die zich in deze decennia in Europa afspeelden beter te kunnen begrijpen.

Globale geschiedschrijving betekent ook transnationale geschiedschrijving. Veel historische werken over de Europese geschiedenis zijn vooral opgebouwd uit afzonderlijke studies over de verschillende nationale geschiedenissen. Een voorbeeld is *Europe in the Nineteenth Century* (1927) van Arthur Grant en Harold Temperley; ook *Europe 1783-1914* van Simpson en Jones valt in deze categorie, met zijn afzonderlijke hoofdstukken over Frankrijk, Duitsland, Italië, Rusland en Oostenrijk-Hongarije. *History of Europe* (2000) van de Duitse historicus Michael Salewski heeft als ondertitel ‘Staten en naties, van de Oudheid tot heden’ en behandelt een reeks geschiedenissen van afzonderlijke landen en de relaties ertussen. Hierdoor verliest de lezer grotendeels het zicht op hetgeen Europa verbond, als er al een verenigend principe kan worden aangewezen op hetgeen deze landen gemeen hadden en op de grensoverschrijdende processen waardoor ze werden beïnvloed. Ook in de eerbiedwaardige maar nog altijd niet volledige *Oxford History of Modern Europe* wordt deze benadering gekozen, waarbij elk deel is gewijd aan één enkel land, behalve de vier delen die de onderlinge betrekkingen tussen deze landen in verschillende perioden behandelen. Hoewel Europa natuurlijk een voort-

durend evoluerend ensemble van afzonderlijke staten was, had het continent ook een duidelijk te omschrijven geschiedenis als eenheid, zoals dit boek hoopt duidelijk te maken. Het gaat daarbij niet om een geografische eenheid: vooral de oostgrenzen van Europa waren vaag en moeilijk vast te stellen, en de sociale en culturele contouren van Europa vervaagden in de loop van de eeuw als gevolg van massamigratie naar andere delen van de wereld. Dat gezegd hebbende, kan Europa het best worden gezien als een sociale, economische, politieke en culturele regio die in talloze kenmerken een eenheid is en zich uitstrekt van Groot-Britannië en Ierland in het westen tot Rusland en de Balkan in het oosten.

Door een zo veel mogelijk transnationale benadering te kiezen treed ik bewust in de voetsporen van Lord Acton, die eind negentiende eeuw de initiatiefnemer was van *The Cambridge Modern History*. In zijn plan voor deze ambitieuze onderneming hield Acton zijn auteurs het volgende voor:

Universele geschiedenis is niet de som van alle afzonderlijke geschiedenissen en zou in de eerste plaats in haar onderscheidende kenmerk moeten worden opgevat, als Renaissance, Reformatie, de godsdienstoorlogen, de absolute monarchie, de Revolutie etc. De verschillende landen kunnen al dan niet bijdragen aan dat hoofdverhaal [...] [maar] de aandacht zou niet moeten worden afgeleid, door Portugal, Transsylvanië en IJsland naast Frankrijk en Duitsland te behandelen [...] Het is mijn voornemen om de gebruikelijke opeenvolging van nationale geschiedenissen te doorbreken en, zo veel als mogelijk is, extraterritoriale en universele aspecten op te nemen.

Helaas overleed Acton voordat hij zijn ambitieuze project kon realiseren, en toen het uiteindelijk met meer efficiëntie maar minder verbeeldingskracht werd gepubliceerd, onder de hoede van Sir Adolphus Ward, had *The Cambridge Modern History* grotendeels voor de 'land-voor-land'-methode gekozen, waarbij in de veranderde politieke en

culturele sfeer in Europa duidelijk een op natiestaten gebaseerde visie van een jongere generatie historici werd weerspiegeld. Pas na de val van het communisme, de uitbreiding van de Europese Unie naar het grootste deel van Oost-Europa en de hernieuwde voortgang van de globalisering behoorde het schrijven van een waarlijk Europese geschiedenis weer tot de mogelijkheden. Maar het is niet langer mogelijk om dat project op te vatten als een geschiedenis van nationale politiek en internationale betrekkingen, zoals Grant en Temperley en hun tegenhangers in andere landen getracht hebben te doen. Sinds de jaren zeventig, en mogelijk al eerder, heeft het historisch onderzoek zijn horizon verbreed met bijna elk aspect van de historische ervaring van de mens. Begin jaren zestig al bevatte Hobsbawms *Age of Revolution* hoofdstukken over religie, ideologie, wetenschap, kunst, economie en nog veel meer. Daarna werd het historisch onderzoek verder verbreed, zoals de lijst aan onderwerpen bij Osterhammel toont, en recentelijk nog verrijkt met de geschiedenis van het landschap en het milieu. Hobsbawm wist zijn onderwerpen samen te binden in een meesterlijk geschreven synthese, waarin de ontwikkeling en doorslaggevende invloed van het kapitalisme de rode draad vormde. Maar de historici van begin eenentwintigste eeuw, een periode waarin grootse overzichten in diskrediet zijn geraakt, hebben dit voordeel niet langer: zoals Tim Blanning heeft gezegd, kunnen zij hooguit 'lijnen van ontwikkeling' schetsen.

Twee van de belangrijkste lijnen van ontwikkeling die Blanning voor de periode tussen 1648 en 1815 vaststelt, in zijn woorden 'de nietsontziende mars van de staat richting hegemonie' en 'de opkomst van een nieuw soort culturele ruimte: het publieke domein', kunnen ook in de negentiende eeuw worden doorgetrokken. Ze bereikten een alomtegenwoordigheid en dominantie die in de achttiende eeuw ondenkbaar zou zijn geweest. De staatsstructuren van het Europa van de Restauratie dat in 1815 werd geboren, zou in sommige opzichten nog herkenbaar zijn geweest voor Europeanen die dertig jaar eerder leefden, ook al was de schijn hier in veel opzichten bedrieglijk. De macht en de aanwezigheid van de staat waren nog altijd relatief beperkt.

De participatie van de bevolking in de politiek was als voorheen minimaal, ondanks de recente en opwindende gebeurtenissen van de Franse Revolutie. Het publieke domein beperkte zich hoofdzakelijk tot een smalle laag van intellectuelen en literaten en hun instituties, van periodieken tot het koffiehuis of de leesclub. Maar in 1914 zag de staat er heel anders uit. Enerzijds was het stemrecht uitgebreid naar de voltallige mannelijke en in sommige delen van het continent zelfs de vrouwelijke bevolking, en was er sprake van directe betrokkenheid van het volk bij de vormgeving van nationaal, regionaal en plaatselijk beleid, met name via politieke partijen. Anderzijds had de staat de mogelijkheden tot controle over de burger enorm uitgebreid, op terreinen variërend van gezondheidszorg en militaire dienstplicht tot sociale voorzieningen.

Samenhangende processen als de verbetering van de verbindingen en de expansie van de economie, zoals Blanning die heeft geschetst, namen in de negentiende eeuw een tempo aan dat niemand zich in de achttiende eeuw had kunnen voorstellen. In 1815 waren de spoorlijn, het stoomschip, de telegraaf en de fotografie nog amper zichtbaar aan de historische horizon. In 1914 betrad Europa het tijdperk van de telefoon, de automobiel, de radio en de film. In 1815 schrijven we nog altijd de eeuw van Newtons universum, van representatieve kunsten en waarlijk 'klassieke' muziek. In 1914 had Einstein zijn relativiteitstheorie wereldkundig gemaakt, had Picasso zijn kubistische werken geschilderd en Schönberg zijn atonale stukken gecomponeerd. In nog rechtstreekser zin betrad Europa het tijdperk van het machinegeweer, de tank, de onderzeeër en het gevechtsvliegtuig. Het eerste luchtbombardement vond plaats in 1911, tijdens de Italiaanse invasie van Libië, en de eerste Europese concentratiekampen werden door de Britten in Zuid-Afrika en door de Duitsers in Zuidwest-Afrika (Namibië) ingericht. Dergelijke ontwikkelingen boden een voorproefje van de ongekende wreedheid en verwoesting van de eerste helft van de twintigste eeuw en dienen als waarschuwing voor een visie op de negentiende eeuw die destijds door de meeste Europeanen werd gedeeld, namelijk die van een tijdperk van lineaire vooruitgang en

ononderbroken verbetering. De vooruitgang had zijn prijs, en in de navolgende periode, tussen 1914 en 1949 – zoals Ian Kershaw uiteenzet in *To Hell and Back*, het volgende deel in deze serie – kreeg Europa de rekening gepresenteerd.

Blannings deel eindigt met een sombere constatering over de levensstandaard van de overgrote meerderheid van de Europeanen: de opkomst van de industrie en de gevolgen van de snelle bevolkingsgroei leidden tot een ‘nieuw soort armoede [...], niet een plotselinge verslechtering als gevolg van een hongersnood, plaag of oorlog, maar een permanent gebrek aan voedsel en werk. Hieruit kan zelfs worden opgemaakt dat de Europese negentiende eeuw naar verhouding vrijwel geen hongersnoden, plagen en oorlogen kende, en het zal een van de taken van dit boek zijn om de redenen daarvoor te verklaren. Er deden zich hongersnoden voor, met name in Ierland, Scandinavië en Rusland, en ook plagen, in de vorm van de cholera-epidemieën die op het hele continent huishielden, maar zelfs deze calamiteiten kwamen niet zo vaak voor als in voorgaande tijdperken noch waren ze zo verwoestend, en tegen het einde van de eeuw deden ze zich in Europa vrijwel niet meer voor.

Maar dit betekende allerminst dat ook sociale, economische en andere vormen van ongelijkheid waren verdwenen. Een steeds terugkerend thema in dit boek is de bespreking van de verschuivende ongelijkheidsbalans gedurende de negentiende eeuw, waarbij oudere vormen als de lijfeigenschap op het platteland plaatsmaakten voor nieuwe vormen, zoals het loonwerk in de fabriek. De negentiende eeuw was het tijdperk par excellence van de emancipatie, waarbij miljoenen mensen een gelijkwaardige status werd toegekend – in belangrijke opzichten met inbegrip van de meerderheid van de plattelandsbevolking, van vrouwen en van religieuze minderheden, met name de joden. In dit boek zullen deze enorme veranderingen en de oorzaken ervan gedetailleerd worden behandeld. Maar gelijkwaardigheid en emancipatie bleven altijd gedeeltelijk en voorwaardelijk, zoals in de jaren na 1914 zou blijken, en het beschrijven van de beperkingen waarop mensen gedurende dit proces van bevrijding stuitten, behoort

tevens tot de taken van de historicus van het negentiende-eeuwse Europa.

Meningsverschillen en debatten over ongelijkheid speelden een centrale rol in de Europese politiek van de negentiende eeuw. Voortbouwend op een erfgoed aan ideeën uit de Franse Revolutie, probeerden steeds meer politieke denkers en activisten manieren te vinden om de ongelijkheid waarvan ze getuige waren, uit te bannen. Hun spectrum van oplossingen liep uiteen van aristocratisch paternalisme en een gevoel van noblesse oblige aan het ene uiterste, tot anarchistische pogingen om de staat omver te werpen aan het andere uiterste. Socialisten, liberalen, communisten, nationalisten en vertegenwoordigers van talloze andere doctrines hadden allemaal zo hun voorkeuren voor een methode waarmee zij de mens van het juk van onderdrukking en uitbuiting wilden verlossen, afhankelijk van hoe zij dit onrecht definieerden. Zij die prioriteit gaven aan stabiliteit en hiërarchie, althans de meesten van hen, beseften nu voor het eerst dat ze niet simpelweg op de oude weg konden doorgaan; en dus werden ook zij betrokken bij het grote debat over ongelijkheid. Religies boden uiteenlopende antwoorden voor de problemen van het aardse of pleitten ervoor helemaal aan deze wereld te ontsnappen. Wat al deze verschillende denkstromingen gemeen hadden, was het verlangen naar en de uitoefening van macht – macht om hun ideeën in praktijk te brengen. Terwijl Tim Blanning zijn Europese geschiedenis van 1648 tot 1815 *The Pursuit of Glory* noemt en daarmee de prioriteiten van de heersende politieke elites van dit tijdperk benadrukt, draagt dit boek de titel *The Pursuit of Power* – De eeuw van de macht.

De Europese samenleving van de negentiende eeuw was geheel doordrongen van dit machtsstreven. Staten streefden naar wereldmacht, regeringen naar koloniale macht, legers bouwden hun militaire macht op, revolutionairen smeedden plannen om de macht te grijpen, politieke partijen voerden campagne om aan de macht te komen, bankiers en industriëlen streefden naar economische macht en lijfeigenen en kleine pachtboeren werden geleidelijk bevrijd uit een systeem van machtsmisbruik door adellijke grootgrondbezitters.

De sociale sleutelprocessen van de eeuw, de emancipatie van enorme aantallen onderdrukten en daarmee de beperking van de macht van hun onderdrukkers, manifesteerden zich het omvangrijkst in de emancipatie van de vrouw, in haar bevrijding uit een gevangenschap van wetten, gebruiken en conventies waarmee zij aan de macht van de man werd onderworpen. Zoals feministen voor gelijke behandeling streden, zo riepen vakbonden in deze nieuwe industriële wereld stakingen uit, om meer macht over lonen en arbeidsomstandigheden te verkrijgen. Modernisten daagden de macht van de academiën uit en romanschrijvers begonnen in hun werken de strijd om de macht binnen families en andere sociale instituties te beschrijven.

De negentiende-eeuwse samenleving vergrootte haar macht over de natuur: regeringen verwierven de macht om hongersnood en natuurrampen als branden en overstromingen te voorkomen of de gevolgen ervan te verlichten; medische onderzoekers probeerden in hun laboratoria ziekten in hun macht te krijgen; ingenieurs en planologen bedwongen rivieren, legden moerassen hun wil op, verdreven wilde dieren en velden bossen; ze bouwden steden, spoorlijnen, rioleringen, schepen en bruggen om de mens meer macht over de wereld van de natuur te geven; en in een andere zin ontwikkelden wetenschappers en technici nieuwe manieren om een andere vorm van macht aan te wenden, van stoom tot elektriciteit en van het mechanisch weefgetouw tot de verbrandingsmotor. Macht kon formeel of informeel zijn, ze kon met geweld of door overtuigingskracht worden uitgeoefend, ze kon voortkomen uit compromissen of meerderheidsbesluiten en ze kon economische, sociale, culturele, politieke, religieuze, organisatorische en talloze andere gedaanten aannemen. In de loop van de negentiende eeuw begon de Europeaan steeds meer belang te krijgen bij macht, in plaats van glorie, eer en vergelijkbare waarden die de eeuwen voorafgaande aan 1815 hadden beheerst. Tegen het einde van de eeuw was ook het idee van macht zelf in racistische termen geherformuleerd, nu Europeanen hun hegemonie over de rest van de wereld begonnen te zien als een bewijs voor hun superioriteit over de bevolking van die werelddelen. Hoe en waarom deze ontwikkeling

plaatsvond, en hoe de machtsverhoudingen binnen Europa de snel veranderende machtsverhoudingen tussen Europa en Azië, Afrika en andere werelddelen beïnvloedden, is een van de centrale thema's van dit boek.

Dit werk is onderverdeeld in acht hoofdstukken, die elk zijn onderverdeeld in tien paragrafen. In de hoofdstukken 1, 3, 7 en 8 behandel ik voornamelijk de politieke geschiedenis, in de hoofdstukken 2 en 4 de sociaal-economische geschiedenis en in de hoofdstukken 5 en 6 de bredere cultuurgeschiedenis. Het eerste hoofdstuk beschrijft de ontwikkelingen in de Europese politiek vanaf de definitieve nederlaag van Napoleon in 1815 tot de naweeën van de revoluties van 1830; in het derde hoofdstuk wordt de periode voorafgaande en tijdens de revoluties van 1848 behandeld, en de nasleep ervan gedurende de conflictieve en roerige periode tot het begin van de jaren zeventig van de eeuw; in hoofdstuk 7 onderzoek ik de vraag hoe Europeanen tussen 1871 en 1914 reageerden op de toenemende uitdagingen van de democratie; en in het laatste, achtste hoofdstuk bespreek ik de manier waarop het grootste deel van de planeet in het tijdperk van het imperialisme aan Europa werd onderworpen, ook al gebeurde dat onvolledig, en naar de uiteindelijk verwoestende gevolgen daarvan voor Europa zelf, door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Tussen de eerste twee van deze chronologisch beschreven verhalen behandel ik in een apart hoofdstuk de ontwikkeling van de Europese economie en samenleving tussen 1815 tot 1848 – hoewel een uitgebreide beschrijving van de belangrijkste verandering in deze periode, de afschaffing van de lijfeigenschap in grote delen van het continent, vereist dat sommige verhaallijnen met betrekking tot het platteland helemaal tot aan 1914 worden gevolgd. In het vierde hoofdstuk analyseer ik de grote sociaal-economische structuren van Europa vanaf halverwege de eeuw en de enorme veranderingen die zij in deze jaren ondergingen. In hoofdstuk 5 bespreek ik de pogingen van de Europese samenlevingen om de natuur te ordenen en te controleren, van de uitgestrekte wouden, ongetemde rivieren en woeste bergen van het continent tot de strijd om de menselijke natuur in haar talloze uit-

drukkingvormen te leren beheersen. In het zesde hoofdstuk wordt de eeuw als ‘het tijdperk van emotie’ tegenover het voorgaande ‘tijdperk van de rede’ geplaatst, waarbij de uiteenlopende manifestaties van de menselijke geest worden behandeld die dit fundamentele kenmerk vertoonden, waaronder religie, geloof, scholing en het zelfbeeld van de mens.

Om de menselijke dimensie van deze geschiedenis te benadrukken, begint elk hoofdstuk met het levensverhaal van een persoon in wiens opvattingen en ervaringen veel van de thema’s doorklinken die in dat hoofdstuk worden besproken. Deze acht individuen – vier mannen en vier vrouwen – komen allemaal uit verschillende landen. Deze balans is heel bewust gekozen. Vrouwen vormden in deze periode ruim de helft van de Europese bevolking, zoals in vrijwel alle andere historische tijdvakken. Niet minder belangrijk is een ander fundamenteel kenmerk van de periode, namelijk het feit dat de overgrote meerderheid van de Europeanen tot aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog op het platteland leefde. Boeren, pachters en landbezitters worden vaak naar de historische marge van het negentiende-eeuwse Europa verdrongen, vooral wanneer de opkomst van een industriële samenleving centraal staat. Maar om deze miljoenen mensen tot een categorie te verwijzen die door Karl Marx werd omschreven als ‘de idiotie van het landleven’ of hen af te schilderen als louter slachtoffers van historische veranderingen, is naar mijn mening fundamenteel verkeerd.

Dit boek is bedoeld om van het begin tot het einde te worden gelezen; zij die het als een handboek willen gebruiken, doen er goed aan om de inhoudsopgave te raadplegen. Zoals ook in de overige delen van deze serie zijn er geen eind- en voetnoten opgenomen. Zoals in elk werk met een synthetische opzet is de auteur voornamelijk afhankelijk geweest van het onderzoek van anderen; de oorspronkelijkheid die het mogelijk vertoont, zal gevonden moeten worden in de argumentaties en interpretaties die in het boek naar voren worden gebracht, en in de variëteit en rangschikking van de thema’s die erin worden besproken. Ik hoop dat de vele historici van wier onderzoek

en geschriften ik zo onbeschaamd gebruik heb gemaakt, het mij zullen vergeven dat ik hun werk niet expliciet heb vermeld. Wel mag ik misschien verwijzen naar de bronnen van de levensbeschrijvingen waarmee elk hoofdstuk wordt geopend (uitvoerige details in de bibliografie op pp. 1044-1057): *The Diary of a Napoleonic Foot Soldier*, red. Marc Raeff (New York, 1991), voor pp. 27-30; *A Life under Russian Serfdom*, vert. en red. Boris B. Gorshkov (Boedapest, 2005), voor pp. 147-151; Maire Cross en Tim Gray, *The Feminism of Flora Tristan* (Oxford, 1992) en *The London Journal of Flora Tristan*, vert. en red. Jean Hawkes (Londen, 1992), voor pp. 269-273; Hermynia zur Mühlen, *The End and the Beginning*, vert. en red. Lionel Gossman (Cambridge, 2010), voor pp. 415-420; Wendy Bracewell, *Orientations* (Boedapest, 2009), voor pp. 531-535, evenals voor pp. 232 en 718; Brita K. Stendhal, *The Education of a Self-Made Woman* (Lewiston, NY, 1994), voor pp. 655-659; Martin Pugh, *The Pankhursts* (Londen, 2001), voor pp. 786-790; en Ivor N. Hume, *Belzoni* (Charlottesville, VA), voor pp. 915-919. Andere uitvoerige citaten zijn overgenomen uit de oorspronkelijke bronnen, met uitzondering van pp. 629 (Dirk Blasius, *Der verwaltete Wahnsinn* [Frankfurt, 1980]); 634-637 (Andrew Scull, *The Most Solitary of Afflictions* [Londen, 1993]); 646 (John A. Davis, *Conflict and Control* [Londen, 1988]); 844 (F.S.L. Lyons, *Charles Stewart Parnell* [Londen, 1977]); 885 (Hartmut Poggevon Strandmann, 'Domestic Origins of Germany's Colonial Expansion under Bismarck', *Past and Present*, February 1969); 896 (Franco Venturi, *Roots of Revolution* [Londen, 1960]); 899 (Edvard Radzinsky, *Alexander II* [New York, 2005]); en 968-969 (Adam Hochschild, *King Leopold's Ghost* [New York, 1998]).

Ik ben in 2009 aan het schrijven van dit boek begonnen, maar de oorsprong ervan gaat veel verder terug, tot de decennia waarin ik aan een aantal universiteiten doceerde in de negentiende-eeuwse geschiedenis van Europa, voordat mijn interesse met mijn overstap naar de University of Cambridge verschoof naar de twintigste eeuw. Ik mag mijzelf gelukkig prijzen dat ik kon steunen op de talloze colleges die ik in de loop der jaren over diverse onderwerpen en thema's betref-

fende de geschiedenis van de negentiende eeuw heb gegeven, aan de University of Stirling in Schotland, aan de Columbia University in de stad New York, aan de University of East Anglia in Norwich, aan het Birkbeck-college van de University of London en, het meest recentelijk, aan het Gresham College in de stad Londen. Ik dank de studenten die tijdens colleges en seminars mijn ideeën geduldig hebben aangehoord en mij met hun commentaren hebben geholpen mijn argumenten en algehele benadering nader te preciseren of zelfs aan te passen. Een project met een dusdanig brede reikwijdte als dit boek zou nooit in zo korte tijd kunnen zijn voltooid zonder onderzoeksassistenten, en ik ben dan ook bijzonder veel dank verschuldigd aan mijn voormalige studenten Daniel Crowling, Niamh Gallagher, Rachel Hoffman, Susie Lada en Georgie Williams; veel materiaal hebben zij voor mij bijeengebracht. De faculteit voor geschiedenis van de University of Cambridge en het Wolfson College hebben mij waardevolle schrijftijd geschonken door mij in 2012 een sabbatical toe te staan, en de onuitputtelijke bronnen van de universiteitsbibliotheek en haar behulpzame medewerkers maakten deze instelling voor mij de belangrijkste plek voor het vinden van informatie over een enorm scala van onderwerpen.

Veel vrienden en collega's hebben dit boek geheel of gedeeltelijk gelezen, verbeteringen aangedragen en mijn fouten verbeterd. Bij Penguin Books heeft Simon Winder, een vorstelijk eindredacteur, talloze verbeteringen voorgesteld. Ik ben ook veel dank verschuldigd aan Rachel Hoffman, voor haar zorgvuldige en gedetailleerde lezing van de hoofdstukken 1, 3 en 6, aan David Motadel, voor de vele correcties die hij in de hoofdstukken 2, 4-5 en 7-8 heeft aangebracht, aan Joanna Bourke, voor haar indringende commentaren op hoofdstuk 5, en aan Tim Blanning, Lucy Riall en Astrid Swenson, voor hun uiterst behulpzame lezing van het gehele manuscript. Alle resterende fouten komen geheel voor mijn rekening. Cecilia Mackay heeft me zeer geholpen met de illustraties, die zijn uitgekozen om meer licht te werpen op de besproken onderwerpen en die overeenkomen met de volgorde van de hoofdstukken. De schilderijen en foto's die in de

tekst worden genoemd, kunnen zo nodig eenvoudig op het internet worden gevonden. Zoals altijd toonde András Bereznay zich als een erudiete en inspirerende cartograaf. Richard Mason is een consciëntieuze tekstredacteur geweest; hij corrigeerde talloze fouten en heeft geholpen op veel plekken in de tekst de leesbaarheid van het boek te verbeteren. Christine Shuttleworth heeft de fraaie, uitgebreide index verzorgd. Ik ben Richard Duguid veel dank verschuldigd voor de coördinatie van deze boekproductie. Tot slot ben ik als altijd ook grote dank verschuldigd aan Christine Corton, die ondanks haar eigen werk tijd vrijmaakte voor het controleren van de drukproeven en mij, samen met onze zonen Matthew en Nicholas, gedurende de wording van dit boek heeft gesteund.

Richard J. Evans
Cambridge, mei 2016

1 De erfenis van de revolutie

DE NASLEEP VAN DE OORLOGEN

Ergens aan het einde van de jaren twintig of aan het begin van de jaren dertig van de negentiende eeuw – de juiste datum is niet bekend – zat steenhouwer Jakob Walter (1788-1864) in de stad Ellwangen, in het koninkrijk Württemberg in het zuidwesten van Duitsland, neer om zijn memoires op te schrijven. Hij was als gewoon voetsoldaat ingelijfd in het Grote Leger van de Franse keizer Napoleon Bonaparte (1769-1821) en marcheerde helemaal mee naar Moskou en weer terug. In eenvoudige en kale bewoordingen noemde Walter het vreselijke lijden dat hij had ervaren tijdens de aftocht van het leger in de laatste maanden van 1812. Walter – continu bestookt door Kozakken, scharrelend naar eten, koud, vuil en hongerig, beroofd door bandieten en bij talloze gelegenheden ternauwernood aan de dood ontsnapt – overleefde de beproeving. Toen hij voor het eerst na vele weken een gewoon kamp in een Poolse stad vond, gaf hij zichzelf een wasbeurt:

Het wassen van mijn handen en gezicht ging heel erg langzaam omdat de korsten op mijn handen, oren en neus waren gegroeid als dennenschors, met barsten en pikzwarte aanslag. Mijn gezicht leek op dat van een zwaar bebaarde Russische boer en toen ik in de spiegel keek, was ik verwonderd over de gekke vertoning van mijn gezicht. Ik waste mezelf een uur lang met heet water en zeep.

Alle pogingen om zichzelf en zijn kleren te ontdoen van luizen ('mijn heersers') bleken echter tevergeefs. Terwijl hij met zijn eenheid verder westwaarts stampte, kreeg hij koorts, hoogstwaarschijnlijk tyfus, en moest hij de rest van de weg op een kar worden vervoerd. Van de 175 mannen in zijn konvooi met wagens overleefden er zo'n 100 de reis niet. Toen Walter, nog steeds vergeven van de luizen, zijn vaderland bereikte, dacht hij dat zijn familie hem niet zou herkennen: 'Ik kwam binnen in een roetkleurige Russische jas en met een oude ronde hoed en onder en in mijn kleding talloze reisgezellen, waaronder Russen, Polen, Pruisen en Saksen.' Eindelijk kon hij zich goed wassen, zijn besmette kleren weggoeien en beginnen met zijn langzame herstel. Lokale burgers begonnen hem te begroeten 'als een "Rus" – zoals iedereen die daar was geweest toen werd genoemd'.

Net als het overgrote deel van de gewone Europeanen in die tijd had Walter weinig of geen interesse in politiek, laat staan kennis ervan. Hij was in 1806 door de autoriteiten in de Franse marionettenstaat Württemberg ingelijfd en werd in 1809 en 1812 opnieuw onder de wapenen geroepen. Hij had geen andere keuze dan de vele honderdduizenden andere dienstplichtige soldaten van die tijd. Uit zijn dagboek blijkt geen gevoel van toewijding aan de Franse of zelfs aan de Württembergse zaak, geen interesse in de uitkomst van de oorlog, geen haat tegen de Russen of verlangen om hen te doden. Als gewone voetsoldaat toonde hij weinig bewustzijn van de strategische vraagstukken achter de campagnes waaraan hij deelnam. Het enige waarin Walter was geïnteresseerd, was in het overleven van de beproeving waaraan hij ongewild werd onderworpen. Het elan van de Franse troepen, die begin jaren negentig van de achttiende eeuw onder het zingen van de Marseillaise zegevierend de contrarevolutionaire legers van Oostenrijk onder de voet hadden gelopen, was allang verdwenen. Nog slechts een klein aantal soldaten van Napoleon, zoals de elitaire keizerlijke garde, was gemotiveerd en toegewijd aan zijn zaak. De oorlogsmoeheid die in de dagboeken van Walter voelbaar is, werd breder ervaren in Europa en dat had een goede reden: na bijna een kwarteeuw met min of meer continue oorlogen was iedereen

verdoofd achtergelaten met lijden en wanhoop. Als Jakob Walter al ergens aan was toegewijd, was het aan het sterke katholieke geloof dat hem tijdens deze ervaring op de been had gehouden, maar dat verhinderde hem niet om in beeldrijke details het steeds ontmenselijkender effect van het conflict op de deelnemers af te schilderen.

Na zijn terugkeer naar zijn thuisland pakte Jakob Walter zijn weinig opmerkelijke leven als steenhouwer opnieuw op. Hij trouwde in 1817 en kreeg tien kinderen. Vijf van hen overleefden tot 1856, toen Jakob, nu een redelijk welvarende bouwaannemer en opzichter, een brief met nieuws over zijn gezin schreef aan zijn zoon die naar Amerika was geëmigreerd en in Kansas woonde. Het jaar daarop reisde de jonge man terug naar Duitsland om zijn ouders te bezoeken en trouwde hij een lokaal meisje, de dochter van de burgemeester van een stadje bij Ellwangen. Geheel in lijn met de familietraditie nam hij de handgeschreven dagboeken van zijn vader mee toen hij in 1858 terugkeerde naar Kansas. Daar bleven de dagboeken in het bezit van de familie totdat ze in het begin van de jaren dertig van de twintigste eeuw ter beschikking werden gesteld aan de wetenschap.

Jakob leefde zelf nog een paar jaren in Ellwangen, tot hij in 1864 stierf; zijn vrouw overleefde hem en stierf in 1873. Bijna alles over hem, net als over het leven van talloze andere dorpsgenoten in de negentiende eeuw, blijft voor ons verborgen: alleen zijn ervaringen tijdens de noodlottige expeditie van het Grote Leger naar Moskou, het feit dat Walter in tegenstelling tot de meeste andere deelnemers de beproeving overleefde en de gelukkige omstandigheden, welke dat ook geweest mogen zijn, die hem in staat stelden om deze ervaringen op schrift te stellen, verheffen hem boven de algemene duisternis waarin de meeste Europeanen hun leven leidden.

Op de terugweg vanuit Moskou had Jakob Walter ergens een glimp opgevangen van Napoleon zelf, die neerzat voor een openluchtmaaltijd aan de rivier de Berezina. Hij was niet onder de indruk:

Hij zag toe hoe zijn leger in de meest ellendige toestand passeerde. Het is onmogelijk om te vermoeden wat hij in zijn hart

gevoeld moet hebben. Uiterlijk leek hij onverschillig en onbekommerd over de ellende van zijn soldaten; wellicht hebben alleen ambitie en verloren eer zich in zijn hart laten gevoelen; en hoewel de Fransen en bondgenoten hem veel bezweringen en vloeken over zijn schuldigheid toeriepen, kon hij ze toch onbewogen aanhoren.

In deze fase van de rampspoedige aftocht uit Moskou kende het merendeel van Napoleons overlevende soldaten niets dan haat en minachting voor hem. 685.000 soldaten uit Duitsland, Polen, Italië en Frankrijk – het laatste land leverde minder dan de helft van het totaal – waren, door de onverzadigbare militaire rekruteermachine van het Franse Rijk van hun huiselijke leven afgesneden, naar Rusland gemarcheerd; minder dan 70.000 keerden er terug, 400.000 doden en meer dan 100.000 krijgsgevangenen in Rusland achterlatend, en een onbekend aantal achterblijvers en deserteurs lichtte de hielen. Nog meer oorlogen, waarbij Napoleon door een coalitie van Europese legers onder leiding van de Britten, Pruisen, Oostenrijkers en Russen meedogenloos naar het westen werd teruggedreven, hadden nog meer slachtingen aangericht. Uiteindelijk bezetten de bondgenoten in 1814 Parijs, waarna Napoleon tot ballingschap op het eiland Elba in de Middellandse Zee werd gedwongen.

Er werd vaak gedacht dat de schade die de Franse revolutionaire en napoleontische oorlogen aanrichtten relatief licht was in vergelijking met de verwoestingen die werden aangericht tijdens latere conflicten. Toch stierven in drieëntwintig jaar van min of meer continue oorlogen die in het kielzog van de Franse Revolutie van links naar rechts en omgekeerd over Europa trokken naar schatting vijf miljoen burgers; vergeleken met de totale Europese bevolking waren dat er naar verhouding net zoveel als, zo niet meer dan, het aantal burgers dat stierf tijdens de Eerste Wereldoorlog. Tijdens de conflicten stierf een op de vijf Franse burgers die tussen 1790 en 1795 waren geboren. Napoleons legers verloren in totaal anderhalf miljoen mannen. Moskou was door de Russen tot de grond toe afgebrand om te voor-

komen dat het voor de vijanden een toevluchtsoord zou vormen ter overwintering. Een ooggetuige meldde dat de hele stad drie dagen in brand stond en dat ‘dikke rookschijven in verschillende kleuren aan alle kanten naar de hemel opstegen, de horizon uitdelgden en in alle richtingen een verblindend licht en een brandende hitte stuurden’. In de chaos hadden de Franse soldaten alles waar ze hun handen op wisten te leggen geplunderd, daarbij geholpen door boeren die vanuit het omliggende platteland naar de stad trokken. Nadat de vuren waren gedoofd, boden de verkoolde ruïnes van de uitgebrande stad te weinig voedsel en onderdak om het leger de hele winter op de been te houden. Bijna 7000 van de iets meer dan 9000 huizen, meer dan 8000 winkels en pakhuizen en meer dan een derde van de 329 kerken in de stad waren totaal vernietigd. Voor ruim 270 miljoen roebel aan persoonlijke eigendommen was verloren gegaan zonder dat er een mogelijkheid voor compensatie bestond. Veel burgers waren al gevlucht en de meeste overgeblevenen hadden daarna de stad verlaten; hun wachtte een leven van landloperij en armoede. Slechts 2 procent van de bevolking bleef en een groot deel van hen, onder wie veel soldaten, overleefde het niet.

Toen de Russen Moskou uiteindelijk weer hadden bezet, werden ze gedwongen om 12.000 lichamen hoog op te stapelen en te verbranden. De wederopbouw van de stad begon pas goed in 1814, toen parken en tuinen werden aangelegd op de plaatsen waar ooit een warboel van smalle straatjes was geweest en er een groot nieuw paleis voor de tsaar verrees. Meer dan een generatie lang bleef Moskou een bouwput; de commissie die in het leven werd geroepen om toezicht op de wederopbouw van de stad te houden, werd pas in 1842 opgeheven en zelfs toen had Moskou nog een lange weg te gaan om in zijn oude glorie te worden hersteld.

Ondertussen hadden in Spanje veldslagen en belegeringen talloze steden en dorpen verwoest. Puerto Real was tijdens een tweejarig beleg van Cádiz, van 1810 tot 1812, door de Fransen bezet geweest en was de halve bevolking van 6000 burgers kwijtgeraakt; 40 procent van de gebouwen was vernietigd, evenals driekwart van de olijfbou-

men en het grootste deel van de omringende dennenbossen. Veel steden in Spanje kwamen er nooit meer bovenop. Overal hadden de plunderingen van de Fransen een enorme afname van het vee en van het aantal paarden, varkens en schapen veroorzaakt. In Extremadura stierf bijna 15 procent van de vooroorlogse bevolking. Francisco de Goya (1746-1828) legde de realiteit van het conflict vast in 82 gravures die bekend zijn geworden onder de naam *De verschrikkingen van de oorlog*. Deze gravures, die tot de jaren zestig van de negentiende eeuw niet zouden worden gepubliceerd, toonden vreselijke scènes van verkrachtingen, plunderingen, verminkingen en slachtpartijen. Op een van de gravures is een lichaam te zien dat uit een kist komt en dat een stuk papier vasthoudt met daarop het woord *Nada*, ‘Niets’ – het woord dat door de schilder gekozen was om het eindresultaat van de jaren vol bittere conflicten samen te vatten.

In het Rijnland had de herhaaldelijke uitzinnigheid van de Franse troepen door de jaren heen de velden ontdaan van hun oogst, de boerderijen van hun vee en de steden en dorpen van hun voorraden. Wrede financiële heffingen die door de Fransen aan de inwoners van de regio waren opgelegd, hadden het algemene beeld van roofzucht en hebzucht alleen maar versterkt. De schade was in het begin van het conflict opgetreden, maar had een blijvend effect. Een Franse zaakwaarnemer die in 1792 uit het gebied terugkeerde, meldde dat ‘ook niet de belangrijkste bestaansmiddelen – niets voor de dieren of zaad – zijn achtergebleven en ook andere voorwerpen in de dorpen zijn gestolen’. Roversbenden waren over het platteland getrokken; om hun slachtoffers te misleiden, hadden ze zich verkleed als Franse soldaten – het toont aan dat lokale inwoners gewend waren aan de verkrachtingen, roverijen en vernietigingen die werden uitgevoerd door de militaire bezetter. En inderdaad, toen het Franse leger Aken bereikte werden de stad en het omliggende platteland direct ontdaan van graan, foerage, kleren, vee en bijna alles wat kon worden meegenomen; honderden lokale burgers stierven van uithongering toen de winter zijn tanden liet zien.

Niet alleen de Fransen, maar ook andere legers hadden van het land geleefd – rovend en plunderend waar ze maar kwamen. Ze

hadden zich allemaal heldhaftig ingespannen om de belangrijkste behoeften te verkrijgen en in elk geval in de periode 1812-1814 had een groeiend patriottisch sentiment onder de geallieerde naties ertoe geleid dat edelen, kooplieden en gewone boeren in uiteenlopende vormen grote vrijwillige bijdragen aan de oorlogsinspanningen hadden geleverd. Die waren, gezien de enorme schaal van de gevechten, echter maar zelden toereikend geweest. Het Russische leger had de basale toevoer van voedsel voor zichzelf geregeld: het werd vervoerd langs lange communicatielijnen die tijdens de mars richting het westen in 1813-1814 zo ver waren uitgerekt dat ze bijna braken. De aanvoer had echter bestaan uit weinig meer dan zwart brood en de basisingrediënten van brij of meelpap; de troepen werden gedwongen om gevarieerder en smakelijker etenswaren te vinden door ze te stelen – soms van hun eigen bondgenoten. Het voeden van honderdduizenden paarden die cavaleristen vervoerden, veldartillerie trokken of rantsoenwagens sleepten had alle legers die in de oorlog betrokken waren een probleem op zichzelf opgeleverd en de foeragerende partijen waren in hun zoektocht naar haver en ander voeder ver uitgewaaid. Terwijl de Russen Frankrijk in trokken, waren hele dorpen als gevolg van de gevechten vernietigd. Boeren waren de bossen in gevlucht – iets wat ze al deden om de rekruterende medewerkers van Napoleon te ontvluchten – en kwamen zo nu en dan tevoorschijn om toeleveringswagens van de bondgenoten op de weg te overvallen. Na de Slag bij Waterloo werd Frankrijk bezet door ongeveer 900.000 buitenlandse soldaten, die met hun afpersingen wijdverbreide economische ontberingen veroorzaakten.

De natuur droeg niet bij aan het herstelproces. In april 1815 wierp een uitbraak van de vulkaan Tumbora op het eiland Sumbawa in het huidige Indonesië – de grootste bekende uitbraak van een vulkaan ooit – een enorme stofwolk tot wel 43 kilometer de lucht in. Het geluid van de explosie werd tot 2000 kilometer verderop gehoord. Enorme hoeveelheden zwavel werden in de stratosfeer geslingerd, waar de uiterst kleine deeltjes meer dan twee jaar bleven hangen en zorgden voor donkere luchten en spectaculaire oranjekleurige zons-

ondergangen. ‘De morgen kwam en ging,’ schreef George Gordon, Lord Byron (1788- 1824), ‘– en kwam en bracht geen dag.’ In Hongarije viel in januari 1816 bruine sneeuw; er werd beweerd dat hele huizen onder de sneeuwjacht verdwenen. De uitbarsting kwam midden in een decennium vol koude zomers – dat al in 1811 was begonnen – wat werd veroorzaakt door veranderingen in de zonnekracht en de circulatie van weersystemen over de hele wereld en door een eerdere grote vulkaanuitbarsting in Colombia, in 1808. Eind 1816 was het duidelijk dat de gewasopbrengst in veel gebieden was afgenomen tot weinig meer dan een kwart van het normale niveau; wat er aan oogst was, werd bovendien meer dan een maand later van het land gehaald dan gewoonlijk. In Nederland veroorzaakten heftige zomerstormen verdere schade aan gewassen. ‘Uit alle delen van het continent zijn sombere verklaringen ontvangen over het ongewoon natte seizoen,’ meldde een Britse krant in juli 1816. ‘In verschillende provincies van Holland staan de rijke graslanden helemaal onder water en schaarsheid en hoge prijzen worden als vanzelf begrepen en gevreesd. In Frankrijk heeft het binnenland erg geleden onder de overstromingen en zware regens.’ Het Observatorium van Parijs registreerde zomertemperaturen die, naar later bleek, 5,4 graden Fahrenheit onder het gemiddelde voor de periode 1740-1870 zouden liggen en in sommige regio’s werden de druiven niet rijp voordat de winter inviel.

‘Elke storm van de afgelopen zomer,’ zo beschreef een jaarboek dat in 1817 in Württemberg werd samengesteld, ‘werd gevolgd door de ergste kou, zodat het regelmatig voelde alsof het november was.’ De Nederrijn stroomde vijf hele maanden over en in Lombardije-Venetië lag in mei nog steeds sneeuw. Vroegtijdige vorst in de herfst veroorzaakte nog meer schade. Boeren in Karinthië konden voor het derde jaar op rij geen wintergraan zaaien en de graanoogst in 1817 in Baden, in het zuidwesten van Duitsland, werd door de inwoners de slechtste sinds mensenheugenis genoemd. In Zuidoost-Europa stierven tijdens de barre winter van 1815-1816 naar verluidt meer dan 24.000 schapen in Bač, in de Vojvodina, terwijl aanhoudende regens volgens de chroniqueurs van het franciscanenklooster in Šarengrad vroeg in het

voorjaar leidden tot ‘enorme overstroming, vooral van de Donau’. ‘Niemand, zelfs de ouderen niet, kunnen zich herinneren dat er ooit zo’n overstroming is geweest. Er zijn veel dorpen, bouwlanden en hooilanden aan deze en aan gene zijde van de Donau overstroomd... Het water steeg tot manshoogte.’ De dorpspriester van het Kroatische dorpje Zminj noemde 1816 een ‘fataal’ jaar:

Vanwege de regelmatige regen en ander zwaar weer was [het] zo onvruchtbaar dat veel burgers niet genoeg granen konden verzamelen om een halfjaar lang op de been te blijven, en sommigen hadden niet eens genoeg voor twee maanden [...] Al in maart werden deze mensen het slachtoffer van zwarte hongersnood; toch bleven ze elkaar steunen zolang ze nog wat te eten hadden [...] Maar dat was van korte duur [...] Ze liepen, gereduceerd tot de ergste ellende, rond en vielen dood neer – sommigen thuis, sommigen langs de weg, sommigen in het bos, enz.

Voor Kroatië waren 1816 en vooral 1817 de tijd van de ‘grote hongersnood’. De graanprijzen waren twee tot drie keer hoger dan ze vijf jaar later zouden zijn. De oorlog had de communicatie ontwricht, waardoor hulp moeilijk te organiseren was.

Deze wereldwijde klimaatramp leidde tot de slechtste oogsten in Europa in meer dan een eeuw, terwijl Europa ook nog eens worstelde om de handel en industrie te herstellen na de ontwrichtingen door de Franse revolutionaire en napoleontische oorlogen. De Britse blokkade en de napoleontische tegenblokkade, ook wel bekend als het continentaal stelsel, had de handel op het vasteland en in het Verenigd Koninkrijk geruïneerd: de markten werden afgesneden en duizenden raakten werkloos. Volgens de kronieken waren er aan het einde van 1816 20.000 tot 30.000 wevers in de wijk Spitalfields in Londen werkloos, en soortgelijke omstandigheden werden waargenomen in textielsteden in Saksen, Zwitserland en de Lage Landen. Honderdduizenden soldaten zoals Jakob Walter werden aan het einde van de oorlog gedemobiliseerd en geraakten in het leger met werklozen.

Terwijl de burgers een ernstige inkomstenderving leden, zorgde de catastrofaal slechte oogst van 1816 er ook nog eens voor dat de graanprijzen plotsklaps stegen. Voor de meeste burgers vormde brood het hoofdbestanddeel van hun dagelijks voedsel; in Parijs kostte het in 1817 twee keer zoveel als een jaar eerder. Toen de Pruisische legerofficier en militair theoreticus Carl von Clausewitz (1780-1831) in 1817 door het Rijnland reed, bemerkte hij 'een complete mislukking van de oogst in het hele zuidelijke en westelijke Duitsland', die uitliep op 'een echte hongersnood'. Von Clausewitz 'zag geruïneerde figuren, nauwelijks herkenbare mannen, die door de velden rondzwierven op zoek naar eten tussen de onge oogste en reeds half verrotte aardappelen die nooit rijpten'. In de hoger gelegen delen van het door het huis Habsburg geregeerde Lombardije leefden de armen op wortels en kruiden. Naar schatting stierven in Transsylvanië en de oostelijke provincies van Hongarije meer dan 20.000 burgers de hongerdood. De Habsburgse keizer Frans I (1768-1835) klaagde dat in een deel van Lombardije 'de nood zo ernstig was geworden dat de bevolking werd gedwongen tot een dieet van sla en soep van kruiden en dat ze op heel veel dagen helemaal niets te eten hadden'.

In deze verschrikkelijke omstandigheden werden de armste burgers gedwongen tot bedelen, stelen of vluchten naar de steden, op zoek naar voedsel. Een ooggetuige schreef aan het einde van 1816 dat in München 'bedelaars uit alle richtingen kwamen, alsof ze uit de grond waren gekropen'. Hongarije werd volgens de verhalen 'overlopen door bedelaarsbendes', terwijl de politie in Rome en Wenen regelmatig klopjachten hield om ze van de straat te halen en ze aan het werk te zetten in openbare werkprojecten. 'Het aantal bedelaars,' schreef iemand die in juni 1816 het Zwitserse kanton Appenzell bezocht, 'vooral vrouwen en kinderen, is schokkend.' Ze hadden, zo noteerde een andere ooggetuige, 'de bleke kleur van de dood op hun wangen'. Veel van de armen namen het drastische besluit om Europa te verlaten, daarbij gesteund door lokale autoriteiten die maar al te blij waren dat ze van hen af konden: in 1818 lieten meer dan 2000 personen Baden achter om naar Rio de Janeiro te vertrekken, van

20.000 Duitsers en 30.000 Fransen werd gezegd dat ze in 1817 naar de Verenigde Staten vertrokken; in 1817 maakten meer dan 9000 verarmde inwoners van Württemberg de lange tocht oostwaarts, naar het Russische Rijk, omdat tsaar Alexander I (1777-1825) hun hulp beloofde.

De massale verhuizing van mensen over grote afstanden bracht epidemische ziekten met zich mee, met name in de onhygiënische omstandigheden waarin legers en bendes vol behoeftige migranten en bedelaars verkeerden in een eeuw zonder hygiënische voorzorgsmaatregelen of antibiotica. Het aantal dodelijke slachtoffers van pokken verviervoudigde in Parijs tussen 1816 en 1818 en ook in de Lage Landen brak een grote epidemie uit. Ondervoeding verzwakte de weerstand van de burgers en maakte hen vatbaar voor diarree, dysenterie en oedeem; in Brescia, in het noorden van Italië, meldden de ziekenhuizen alleen al in de eerste helft van 1816 300 gevallen van scheurbuik.

Tyfus, die wordt overgedragen door luizen op het menselijk lichaam, verspreidde zich razendsnel en ging bijna geen enkele stad in Engeland en Wales, Schotland en Ierland voorbij – alleen al in 1818 werden circa 32.000 gevallen en 3500 doden als gevolg van de ziekte gemeld in Glasgow, een stad met 130.000 inwoners. Maatregelen om de hongersnood te verlichten hielpen de ziekte alleen maar sneller verspreiden. Een arts in Ierland bedacht, heel terecht, dat ‘de besmetting razendsnel moet zijn verspreid door de velen die omzwerven op zoek naar bestaansmiddelen en ook door het verstrekken van soep en ander voedsel aan de armen op plaatsen waar velen zich hadden verzameld’.

Op de Balkan verspreidde de builenpest zich razendsnel; in 1815 bereikte de ziekte Italië en trof daar een zevende van de bevolking van de stad Noja, in de buurt van Bari aan de Adriatische Zee. Toen de ziekte de Balearen bereikte, werd de bevolking er uitgeroeid; in 1820 stierven er in totaal 12.000 burgers. In Bosnië stierven veel mensen aan de pest: misschien wel een derde of meer van de stedelingen en een kwart van de plattelandsbewoners. Tot wanhoop gedreven door

de honger verzamelden de mensen van het platteland zich in besmette steden om voedsel te zoeken, daarbij quarantaine en cordons sanitaires ontwijkend. De bevolking van het dorp Makarska, in Dalmatië, nam als gevolg van de epidemie af van 1575 tot 1025 zielen, terwijl het dorp Tučepi 363 van de 806 inwoners verloor. De Ottomaanse regering was niet in staat deze calamiteiten het hoofd te bieden. Dit was de laatste grote pestuitbraak in Europa, en het was een ernstige. In een historisch onderzoek naar de epidemie concludeerde men dat 'de sanitaire en demografische catastrofe die Bosnië in de jaren 1815-1818 wedervoer onvergelijkbaar was met andere Europese landen sinds de zwarte dood in de jaren 1347-1351'.

Zeehavens aan de westkust van de Middellandse Zee troffen inderhaast tijdelijke quarantainemaatregelen voor binnenkomende schepen, terwijl de provincie die bekendstond als de militaire grens van de Habsburgse monarchie, de zwaarbewapende grens met het Ottomaanse Rijk, een andere hindernis vormde. De maatregelen bleken grotendeels effectief en riepen de naar het noorden en westen oprukkende pest een halt toe. Niettemin leidde het gecombineerde effect van al deze factoren, met name van de misoogst en de epidemie-uitbraak, tot een nog groter aantal doden in heel Europa. In het overgrote deel van West-Europa steeg het sterftcijfer met 8 of 9 procent, maar sommige regio's ondervonden nog zwaardere gevolgen; in Oost-Zwitserland verdubbelde het sterftcijfer bijvoorbeeld in dezelfde periode.

Vanaf 1816 was Europa het toneel van de meest wijdverbreide en gewelddadige graanrellen sinds de Franse Revolutie. Uitgehongerde menigten in East Anglia met knuppels met ijzeren punten en een banier met daarop de woorden BROOD OF BLOED sloegen de huizen van veronderstelde profiteurs kort en klein, en eisten lagere prijzen voor brood en vlees. In het noorden van Engeland en Schotland overvielen mensenmenigten graanschuren en werden huizen van molenaars, winkeliers en graanhandelaren aangevallen. In grote delen van Frankrijk voorkwamen groepen mensen dat graan hun regio uit werd vervoerd, terwijl in Italië graanschuren en bakkerijen werden

geplunderd. Ook Augsburg en München ontkwamen niet aan de graanrellen. Toen de graanprijzen in juni 1817 in de Lage Landen een ongeëvenaard niveau bereikten, vielen volksmassa's bakkerijen aan en werd de tweede herdenkingsdag van de Slag bij Waterloo aangegrepen om te protesteren tegen de broodprijs. In Oost-Frankrijk werden boerderijen geplunderd door groepen mensen; er waren zoveel plundersaars dat sommige burgers weer moesten denken aan de massale opstand van boeren in 1789, bekend als 'de grote angst'.

Deze rellen kregen in veel gevallen een uitgesproken politieke lading, met name tijdens het massale oproer in Lyon, in 1817, dat werd aangewakkerd door geruchten over de aanstaande terugkeer van Napoleon. Op 10 maart 1817 marcheerden honderden wevers (de 'Blanketeers') uit Manchester naar Londen om maatregelen af te dwingen teneinde de crisis in de katoenindustrie te bezweren. In juni speelde de politiek een rol bij het vergeefse oproer in Nottingham, bekend als de Pentrich-revolutie, en bij de opstand in Breslau op 23 augustus, waar dienstplichtigen weigerden de eed voor het Pruisische leger af te leggen. Een blik op deze rellen in heel Europa maakt duidelijk dat ze in de basis niet werden veroorzaakt door lokale of nationale politieke factoren, maar door de strijd om het bestaan, door massale werkloosheid en armoede en, in veel gevallen, door angst voor een nog ergere toekomst. Van de 2280 rechtsvervolgingen die in Frankrijk plaatsvonden tijdens de zogeheten 'Witte Terreur' in de jaren na Napoleons teloorgang, betrof het overgrote deel misdrijven zoals het afdwingen van lagere graanprijzen, het belemmeren van graantransporten, het weerstaan van belastinginners of het omhalen van bomen in particuliere bossen. Contrarevolutionaire politiek speelde slechts een rol in de marge.

Zelfs toen de crisis begon te luwen, in 1819, bleven de rellen doorgaan. Een massaal openbaar protest in augustus, waarbij zo'n 60.000 burgers samenkwamen op St Peter's Fields in Manchester, werd door het leger met geweervuur beantwoord in een actie die in de volksmond 'de slachting van Peterloo', een ironische verwijzing naar de Slag bij Waterloo, zou gaan heten; vijftien betogers werden gedood.

In hetzelfde jaar vonden in West- en Centraal-Europa uit naam van de ‘Hep-Hep’-beweging antisemitische razzia’s plaats, ingegeven door autoriteiten die nerveus waren vanwege de intriges van geheime genootschappen. Hoogstwaarschijnlijk kwamen ze voort uit wrok van burgers tegen het zakelijke succes van Joodse zakenlieden in een tijd van economische neergang. Woedende ambachtslieden vielen, in universiteitssteden aangemoedigd door radicale studenten, Joden aan en vernietigden hun eigendommen; vele werden gedwongen te vluchten. De rellen verspreidden zich van Würzburg naar Karlsruhe en Heidelberg, over de Rijn zuidwaarts naar Frankrijk, in het noorden naar Kopenhagen en omringende steden, waar zeelieden samen met lokale burgers stenen naar huizen van Joden gooiden, in het oosten naar Krakau, Danzig, Praag en Riga en in het westen naar de Franse gebieden rondom de Boven- en Nederrijn en de Moezel. Omdat eigendommen werden vernield sprongen de autoriteiten overal in om het oproer de kop in te drukken; in 1820 was de golf van onrust voorbij. Ook nu verleende de betrokkenheid van beter gesitueerde burgers en universiteitsstudenten in sommige steden aan de rellen een politiek element dat de overheden alarmeerde.

De postnapoleontische crisis en de bijbehorende onrust in heel Europa, hoe sterk ze ook varieerden in vorm en impact, dwongen overheden om maatregelen voor het welzijn en voor hulp te treffen; daardoor ontstond een algemene acceptatie van de verplichting van de staat om de nood van de meest verarmde delen van de bevolking te verlichten. In 1815-1819 was het vermogen van Europese staten om dit idee uit te voeren vaak erg beperkt. De regelmatige verandering van de grenzen in de achterliggende decennia, het feit dat nieuw opgerichte staten nog steeds bezig waren hun regering op poten te zetten en ze uit te breiden tot afgelegen gebieden en de moeilijkheden om graan naar geteisterde delen van het land te transporteren – in een tijd waarin de wegen vaak rudimentair waren, waarin er nog geen spoorwegen bestonden, waarin er weinig kanalen waren en waarin rivieren moeilijk te bevaren waren – dat betekende allemaal dat burgers in meer afgelegen regio’s gedoemd waren om de hon-

gerdood te sterven, tenzij ze dichter naar het centrum van de macht verhuisden. De rellen zorgden echter ook voor extra angst onder de elite dat onrust zou kunnen leiden tot een revolutie, zoals dat in 1789 het geval was geweest, met alle gevolgen van dien. Daarom richtten postnapoleontische regeringen zich net zoveel op het voorkómen van revolutie en op het onderdrukken van mogelijke voorboden ervan als op het bedwingen van alle dreigingen die door de militaire en politieke ambities van Frankrijk in de toekomst zouden kunnen worden veroorzaakt.

NA NAPOLEON

Voordat de zegevierende Europese machten een duidelijke streep onder het Franse revolutionaire en napoleontische verleden konden zetten, werden ze geconfronteerd met de plotselinge terugkeer van Napoleon uit zijn gedwongen ballingschap op het eiland Elba, in de Middellandse Zee. De Franse monarchie, die onder Lodewijk XVIII (1755-1824) – broer van de omgebrachte Lodewijk XVI (1754-1793) – was hersteld, had, overweldigd door de noodzaak om voor de erfenis van de oorlog te betalen, bijna direct averij opgelopen. De populaire belastingen die door Napoleon waren opgelegd werden gehandhaafd, er werd gesneden in de uitgaven voor het leger en na decennia vol hartstochtelijk debat werd de censuur weer van kracht. Het uitroepen van een militant katholicisme tot staatsreligie leidde tot vervreemding onder de geschoolde Fransen. Er heerste een wijdverbreide angst dat de koning zou proberen landerijen die tijdens de revolutie waren geconfisqueerd terug te geven aan de oorspronkelijke eigenaren: de geestelijkheid en de aristocratie. De terugkeer van Napoleon ontketende dan ook een uitbarsting van volksgevoelens ten gunste van het behoud van de erfenis van de revolutie. ‘De burgers van het platteland,’ meldde een lokale ambtenaar in Centraal-Frankrijk, ‘geven uiting aan een buitengewoon gevoel van enthousiasme [voor Napoleon]; elke avond worden vuren op verhoogde punten

ontstoken en er zijn in veel gemeenschappen openbare feestelijkheden. Er heerst een algemene overtuiging dat als de keizer niet was teruggekeerd om de aristocraten in ere te herstellen, zij door de landarbeiders zouden zijn afgeslacht.'

Dergelijke uitbarstingen, vergezeld van steunbetuigingen van werknemers uit Parijs, leidden tot vervreemding onder veel notabelen uit de bourgeoisie en de voormalige keizer moest rekenen op ernstige vijandschap onder de geestelijkheid. In regio's zoals de Vendée, de Midi en Bretagne, van oudsher koningsgezind, wist hij niet veel steun te winnen. Napoleon was vooral populair onder zijn voormalige soldaten, die boos waren vanwege de massale ontslagen en economische maatregelen die door de herstelde monarchie waren opgelegd. 'Alleen het volk en het leger tot het niveau van kapitein is voor me,' merkte hij op. 'De rest is bang voor me, maar ik kan niet op ze vertrouwen.' Zijn aankomst legde de diepe verdeeldheid in de Franse samenleving na een kwarteeuw vol revolutionaire veranderingen bloot. Binnen een paar weken na zijn aankomst op 1 maart 1815 in Frankrijk wist hij echter 100.000 soldaten te monstere; de provinciale administrateurs, hoofdzakelijk door hem aangesteld, hervatten hun oude rekruteringsstaak en veteranen verzamelden zich rondom de keizerlijke vlag. De geallieerden handelden snel: ze braken de vredesonderhandelingen af uit angst dat als de ex-keizer aan de macht zou blijven, hij zijn bewind vol strijd en het streven naar glorie snel zou hervatten. Binnen een paar weken slaagden zij er ook in om een geweldige legermacht op de been te brengen, bestaand uit 112.000 Britse, Nederlandse en Duitse soldaten onder leiding van Arthur Wellesley, hertog van Wellington (1769-1852). Zij wisten het leger van Napoleon op 18 juni 1815 bij het dorp Waterloo staande te houden totdat de 116.000 Pruisen onder leiding van veteraan generaal Leberecht von Blücher (1742-1819), van wie Napoleon ten onrechte dacht dat hij zich twee dagen eerder tijdens de Slag bij Ligny van hem had ontdaan, om vier uur 's middags arriveerden. Blücher redde de Britten en trok gezamenlijk met hen op in een laatste slag, die de Fransen van het slagveld verdreef; Napoleon werd opnieuw tot bal-

lingschap veroordeeld, ditmaal op het afgelegen eiland Sint-Helena in de Atlantische Oceaan, waar hij op 5 mei 1821 stierf.

Napoleon liet een politieke legende achter die zich snel ontwikkelde tot een krachtige mythe onder liberale auteurs, politici, legerofficieren en studenten, die zich voelden aangemoedigd door zijn eigen ommekeer (oprecht of niet) naar liberale ideeën tijdens de ‘honderd dagen’ voor Waterloo in een poging om bredere steun te verwerven. Napoleon, zich terdege bewust van de zwakke positie waarin hij zich bevond, had alles in het werk gesteld om de wereld ervan te verzekeren dat zijn dromen over strijd voorbij waren en om de Fransen te laten weten dat hij de rechten en vrijheden van de burgers zou respecteren en zich niet langer als een keizerlijke dictator zou gedragen. Diezelfde boodschap verkondigde hij in de geschriften die hij tot zijn dood in ballingschap schreef. In de volgende decennia werd de legende van de ‘liberale keizer’ steeds sterker. ‘Tijdens zijn leven,’ zo merkte de schrijver François-René de Chateaubriand (1768-1848) op, ‘verloor hij zijn greep op de wereld, maar in zijn dood bezit hij de wereld.’ In Frankrijk raakte het begrip ‘bonapartisme’ in zwang als aanduiding voor patriottisme, universeel kiesrecht voor mannen, de soevereiniteit van de natie, de oprichting van een efficiënte, gecentraliseerde, bureaucratische regering die alle burgers gelijk behandelde, de periodieke raadpleging van het volk door de regering door middel van volksraadplegingen en referenda, een impliciet contract tussen Fransen en de staat dat sociale orde en politieke stabiliteit bood, nationale trots en militaire eer. Bonapartisme lag niet zo ver van republikeinisme vandaan, maar verschilde daarvan door de grotere nadruk op sterk leiderschap en militaire dapperheid. Net als republikeinisme schoot het echter stevig wortel onder grote delen van de Franse bevolking.

Voormalige soldaten uit de legers van Napoleon verkondigden zijn ideeën nog enkele decennia na zijn uiteindelijke nederlaag in 1815 nadat ze hun vredige levens in stad of dorp weer hadden opgepakt. Het krachtigst van alles was de politieke inspiratie van Napoleons staatsgreep op 18 Brumaire (9 november) 1799, waarbij het revoluti-

onaire Directoire omver werd geworpen en hij als eerste consul aan de macht kwam en waaruit uiteindelijk in 1804 het Eerste Franse Rijk ontstond. Vooral tijdens de jaren twintig van de negentiende eeuw bedachten radicale officieren in heel Europa dat dit de snelste en meest effectieve manier bood om de onderdrukkende regimes van de Restauratie te vernietigen en om een liberale transformatie van het politieke systeem te introduceren. Ondertussen werd het beeld van Napoleon vereerd in talloze volksverhalen en goedkope pamfletten, volksliedjes, schilderijen en beeldhouwwerken, oude keizerlijke munten, tabaksdozen en sieraden, sjaals en mutsen. Zelfs kindersnoepjes ontkwamen er niet aan: er waren chocolaatjes en suikerwerk in de vorm van de keizer en goedkope bonbons in wikkels met napoleontische symbolen. Mannen lieten extravagante snorren staan om uiting te geven aan hun bewondering voor de oude garde van het grote leger, beroemd vanwege de snorren, en droegen een viooltje of rode anjer in hun knoopsgat om het verbod van de herstelde Franse monarchie op deze keizerlijke kleuren te tartten. Ook voor veel burgers buiten Frankrijk stond de cultus rondom Napoleon symbool voor de resultaten van de revolutie: ze vormden een nuttige hervorming na de excessen van de Terreur in het begin van de jaren negentig van de achttiende eeuw. Ierse republikeinen en Poolse nationalistenvonden inspiratie tijdens hun politieke worstelingen. Simón Bolívar (1783-1830), de Venezolaan die grote delen van het continent van de Spaanse overheersing bevrijdde, bewonderde Napoleon zozeer dat hij de reis naar Milaan maakte om zijn held gekroond te zien worden tot koning van Italië. In China en Madagaskar werd Napoleon door sommigen vereerd als een god.

In Frankrijk werd zelfs de Slag bij Waterloo met terugwerkende kracht een soort overwinning voor de Fransen, een viering van moed tegenover een overweldigende tegenstander en van vaderlandsliefde en zelfopoffering voor 'la Grande Nation – 'De oude garde sterft, maar geeft zich nooit over,' zou generaal Pierre Cambronne (1770-1842) bij Waterloo gezegd hebben. Het maakt niet uit dat het citaat hoogstwaarschijnlijk van later dateert en dat Cambronne zich

uiteindelijk toch overgaf: zijn trots vormde een machtige fascinatie voor latere generaties. In *La Chartreuse de Parme* (*De Kartouze van Parma*, 1839), geschreven door Stendhal (het pseudoniem van Marie-Henri Beyle, 1783-1842), voegt de held van het verhaal, Fabrice del Dongo, zich uit zuiver idealisme bij Napoleon, terwijl in het boek *Le Rouge et le Noir* (*Het rood en het zwart*, 1830) van dezelfde auteur het postnapoleontische Frankrijk wordt afgebeeld als een land vol hypocrisie, snobisme en zelfvoldoening. Een andere Franse auteur, Victor Hugo (1802-1885), besteedde in zijn roman *Les Misérables* (1862) meer dan 40 pagina's aan het opnieuw uitvechten van de Slag bij Waterloo; hij speculeerde op tal van punten hoe gemakkelijk de slag anders had kunnen uitpakken. Napoleons strijdplan was 'meesterlijk' geweest, maar was in de war geschopt door regen ('een paar waterdruppels') die de eerste bewegingen van zijn artillerie had vertraagd, door de ligging van het land, door geluk en door de schoolboektaktieken van Wellington ('Wellington was de technicus van de oorlog, Napoleon was de Michelangelo [...] genie werd overwonnen door vuistregels [...] Waterloo was een slag van het eerste belang, gewonnen door een tweederangs commandant'). Als Napoleon had gewonnen, zou de vlag er anders bij hebben gehangen. 'Waterloo was geen slag, maar een verandering van richting voor de wereld.'

In werkelijkheid had er nooit twijfel bestaan over de uiteindelijke nederlaag van Napoleon; zelfs als Wellington zich van het slagveld had teruggetrokken voordat Blücher en zijn Pruisen arriveerden, wat uit meer dan één oogpunt niet onwaarschijnlijk lijkt, zou Napoleon uiteindelijk zijn overwonnen vanwege de grote overmacht van de geallieerden. Een groot leger onder leiding van de Oostenrijkers had zijn kamp opgeslagen op de oostoever van de Rijn, verder naar het zuiden, terwijl een enorm Russisch leger westwaarts marcheerde en al in Duitsland was aangekomen toen de Slag bij Waterloo ontbrandde. Napoleon was simpelweg niet in staat genoeg soldaten op de been te brengen om ook maar een van deze troepen, laat staan beide, te kunnen weerstaan. Niettemin ging van het schrikbeeld dat de rellen uit de achterliggende kwarteeuw zouden terugkeren, opgeroepen door

Napoleons verschijning, een uiterst alarmerende werking uit. Het dwong de heersers van Brittannië, Oostenrijk, Pruisen, Rusland en talloze kleinere Europese staten, tot een gezamenlijke inmenging in de zaken van een ander, soeverein, land. Dit was al eerder gebeurd aan het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw, maar toen was er tenminste het excuus geweest dat de revolutionairen in Frankrijk de koning en zijn vrouw Marie-Antoinette, de zus van de Oostenrijkse keizer, naar het leven stonden. Bovendien hadden ze gedreigd de democratische principes van de revolutie naar andere delen van Europa te verspreiden. De geheel preventieve aard van de inmenging in 1815 was echter nieuw. Het vormde het decor voor soortgelijke acties in de volgende jaren. Waar de dreiging van revolutie ook maar aanwezig leek, bleken de grootmachten van Europa nu duidelijk bereid de handen ineen te slaan en haar voortijdig de kop in te drukken.

Het was niet eenvoudig de geest van revolutionaire veranderingen terug te dringen in de fles van de geschiedenis. De vernietigende aard van de oorlogen die Napoleon en zijn voorgangers sinds het begin van de jaren negentig van de achttiende eeuw hadden ontketend, was niet slechts fysiek. Napoleon had de kaart van Europa verschillende keren aangepast en grote stukken land geannexeerd – van de Hanzesteden in het noorden via de Lage Landen naar het noordwesten van Italië in het zuiden – waardoor een Frans Rijk ontstond dat op het hoogtepunt 750.000 km² besloeg en 44 miljoen inwoners telde. Hij had dit gebied omringd met satellietstaten, vaak geregeerd door familie, waaronder het groothertogdom Warschau, het koninkrijk Italië en het koninkrijk Westfalen. Het Heilige Roomse Rijk van de Duitse natie, dat in 800 door Karel de Grote was gesticht, was in 1806 roemloos ten onder gegaan. Wanneer het Europa van 1785 30 jaar later, in 1815, in de spiegel had gekeken, zou het zich niet hebben herkend. De macht van de kerk was drastisch afgenomen, grote delen land waren geseculariseerd en kerkelijke staten waren van de kaart geveegd. De registratie van geboorten, huwelijken en sterfgevallen was in handen van wereldlijke overheden gegeven. Kloosters waren verdwenen en de macht van de kerk was in veel gebieden verder ingeperkt door

de introductie van vrijheid van godsdienst, het burgerlijk huwelijk en scheidingen, seculier onderwijs en de aanstelling van geestelijken door de staat. De kerk was verder onder druk gezet om vrijheid van eredienst en een maatregel voor gelijke rechten voor niet-christenen, met name Joden, te introduceren.

Overal waar Napoleon had geheerst, had hij ingesleten gewoonten en rechten vervangen door rationaliteit en uniformiteit. Terwijl de keizerlijke legers Europa plunderden, waren zijn bureaucraten stilletjes reorganiserend, systematiserend en standaardiserend gevolgd. In de gebieden die Frankrijk annexeerde en de grenslanden waar satellietstaten werden opgericht, met name in West-Duitsland, Noord-Italië en de Lage Landen, kwam een nieuwe generatie professionele administrateurs op die de zaken waarnamen terwijl Napoleon weg was om zijn nimmer eindigende militaire campagnes uit te voeren. Lokale en regionale rechtspraak, zoals de rechtspraak door honderden keizerlijke ridders in het Heilige Roomse Rijk en door kerkelijke en aristocratische rechtbanken, waren vervangen door een systeem van gecentraliseerde uniformiteit, uitgeoefend door een rechterlijke bureaucratie. In al deze gebieden had de napoleontische wetgeving vaak aan tradities verbonden wetten en verordeningen afgeschaft en een belangrijk element van gelijkheid voor de wet geïntroduceerd, ook al was dit centrale principe van de Franse Revolutie in sommige opzichten aangepast overeenkomstig Napoleons conservatievere visie op zaken zoals de rechten en plichten van vrouwen. Overal waar de *Code Napoléon* van toepassing was, werd eigendomsrecht gegarandeerd – dat was voorheen in veel gebieden niet het geval geweest. De Code vervatte tal van de belangrijkste ideeën van de Franse Revolutie, zoals de vrijheid van het individu en, zoals Napoleon zelf in zijn testament verkondigde, gelijke kansen, ‘een loopbaan die openstaat voor talent’ en ‘de heerschappij van de rede’. Gewichten en maten waren op zijn minst tot op zekere hoogte gestandaardiseerd, interne tolheffingen waren verdwenen, gildes en andere beperkingen van vrij arbeidsverkeer waren weggevaagd en lijfeigenen waren bevrijd (met inbegrip van die in Polen). Napoleon had overal verandering teweeggebracht

en tijdens zijn vertrek voor zijn laatste ballingschap op Sint-Helena, in 1815, werd duidelijk dat veel van die veranderingen niet meer ongedaan gemaakt konden worden.

De erfenis van Napoleon strekte zelfs nog veel verder. De oorlogen aan het einde van de achttiende eeuw en aan het begin van de negentiende eeuw hadden zich niet slechts beperkt tot Europa, maar werden gevoerd op wereldschaal. Ze hadden bestaande wereldrijken versplinterd en de weg gebaad voor een nieuwe relatie tussen Europa en de rest van de wereld. De Britse overheersing was in een groot deel van Noord-Amerika al de kop ingedrukt door de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog. De Britten hadden op hun beurt echter de restanten van de Franse macht in Canada en India gebroken en de Nederlandse en Spaanse kolonies in het Caribisch gebied overgenomen en Mauritius, Kaap de Goede Hoop, Singapore en Ceylon geannexeerd. In Zuid-Amerika staken overal republikeinse bewegingen, geïnspireerd door de Franse Revolutie en gesteund door de Britten, de kop op. Hun leidende figuur, Simón Bolívar, bracht een aantal onregelmatige legers met soldaten van verschillende rassen en inheemse Amerikanen op de been om de royalisten te verslaan en een reeks onafhankelijke staten te vestigen die overeenkwamen met de oude Spaanse provincies – Venezuela, Colombia, Bolivia, Ecuador en Peru – terwijl soortgelijke gebeurtenissen verder zuidwaarts de oprichting van Chili en Argentinië, Uruguay en Paraguay als onafhankelijke of autonome staten hadden ingeluid. Tussen 1811 en 1824 werd het Spaanse Rijk in Amerika vernietigd. Spanje was door de vernietigende ‘oorlog van het schiereiland’ (1807-1814) te erg verzwakt om genoeg troepen te kunnen mobiliseren om zichzelf te doen gelden: van de 42.000 soldaten die tussen 1811 en 1819 werden gestuurd, waren er in 1820 bovendien nog slechts 23.000 in leven – de rest was bezweken aan ziekten of gedeserteerd. De Spaanse vloot, die tijdens de Slag bij Trafalgar (1805) was vernietigd, was niet in staat om havens van rebellen te blokkeren of om de muitersvloot onder leiding van de radicale voormalige Britse marineofficier Lord Thomas Cochrane (1775-1860) te verslaan. Een zeemacht was van groot belang

voor de Zuid-Amerikaanse onafhankelijkheidsbeweging en de Britse zeemacht deed het evenwicht kantelen.

De Britse regering bleef ogenschijnlijk neutraal, maar kneep een oogje toe voor mannen zoals Cochrane en de manier waarop ze leveringen vanuit Groot-Brittannië beschermden. Men had er heel veel belang bij om Zuid-Amerika te ontsluiten voor vrije handel en toen de Britten de nieuwe staten in 1823 erkenden, maakte de Monroe-leer die door de Amerikaanse regering was geformuleerd en die zich verzette tegen enige Europese inmenging in Amerika een eind aan verdere acties. In 1826 rechtvaardigde George Canning (1770-1827), de Britse minister van Buitenlandse Zaken, de lange Britse steun aan Bolívar: 'Ik was vastbesloten dat als Frankrijk Spanje had, het dan Spanje zonder Indië zou zijn. Ik bracht de nieuwe wereld tot wording om de balans van de oude te herstellen.' Inmiddels was Brazilië onafhankelijk geworden van Portugal, wederom als gevolg van de napoleontische oorlogen. Toen de Fransen in 1807 Portugal veroverden, voer regent Dom John (1767-1826), die namens koningin Maria de Krankzinnige (1734-1816) regeerde, naar Rio de Janeiro, waar hij het hof installeerde en Brazilië uitriep tot een volledig soevereine staat met alle rechten en bevoegdheden die daaruit voortvloeiden. Portugal werd hiermee verlaagd tot een provincie van Brazilië, vooral toen Dom John besloot in Rio te blijven toen hij na de dood van Maria in 1816 koning werd. In 1820 werd Dom John door politieke rellen in Portugal gedwongen als koning naar Lissabon terug te keren. Hij was bovendien verplicht om het beleid van de liberalen te accepteren en opnieuw mercantiele beperkingen aan de handel met Brazilië op te leggen. Dit leidde er op zijn beurt toe dat zijn zoon Dom Pedro (1798-1834), nu regent in Rio, in 1822 moest buigen voor de mercantiele druk in Brazilië en koning werd van een onafhankelijke constitutionele monarchie in Brazilië. De Portugese inmenging werd beëindigd door de vloot van admiraal Cochrane en de Britten erkenden in 1825 de soevereiniteit van Brazilië.

Het einde van de Europese rijken in Amerika was dus onlosmakelijk verbonden met gebeurtenissen in Europa: de uitwerking van

ideeën die waren voortgebracht door de Franse Revolutie, de handhaving van Britse zeemachten om door handelaren gecontroleerde gebieden in Zuid-Amerika te openen voor vrijhandel, het verbreken van de banden tussen de koloniale metropolen in Amerika en Europa als gevolg van de oorlog, en het aandringen van Europese staten op het opleggen van strakke en in sommige gevallen nieuwe economische wetten en belastingen op de steeds welvarender en autonomer wordende kolonies in Amerika. Tegelijkertijd waren er ook gebeurtenissen in Amerika die een diepgaand effect op Europa hadden. Voor Europese liberalen, radicalen en revolutionairen ontwikkelde Zuid-Amerika zich (met uitzondering van Brazilië, waar de slavernij in de volgende decennia nagenoeg onveranderd werd gehandhaafd) tot een klassiek voorbeeld van het succes van emancipatie- en bevrijdingsbewegingen. De bevrijdingsoorlogen van Bolívar boden een nieuw model voor heroïsme dat mettertijd zijn belichaming vond in de charismatische figuur van Giuseppe Garibaldi (1807-1882), die vanuit ballingschap in Uruguay en Brazilië terugkeerde om de strijd van het volk voor Italiaanse eenwording te leiden.

De banden tussen Spaans-Amerikaanse en Europese liberalen waren talrijk en nauw. Zuid-Amerikaanse revolutionairen publiceerden graag rechtvaardigingen in Europa voor hun acties en corresponderden met een verbazingwekkende verscheidenheid aan Europese denkers. José Cecilio del Valle (1780-1834), de grondlegger van de onafhankelijkheid in Guatemala, schreef bijvoorbeeld regelmatig brieven aan Jeremy Bentham (1748-1832) en Alexander von Humboldt (1769-1859), die zelf uitgebreid door Zuid- en Centraal-Amerika had gereisd. Tegelijkertijd adviseerden Italiaanse ballingen, zoals Giuseppe Pecchio (1785-1835), die na een mislukte opstand in 1821 vanuit Italië naar Engeland moest vluchten, liberalen in Zuid-Amerika, zoals Del Valle; een groep Italiaanse emigranten, onder wie Claudio Linati (1790-1832), nam op zijn beurt actief deel aan de politiek van de Mexicaanse revolutionaire strijd tussen de facties van *Yorkinos* en *Escoceses*, genoemd naar hun respectievelijke vrijmetse-laarsloges. Het voorbeeld van Zuid-Amerika leefde vooral krachtig

in Zuid-Europa, waar de taalkundige verschillen kleiner waren dan voor Duitsers, Polen of Russen. De liberalen en revolutionairen die door de reactionaire regimes van de Restauratie verbannen waren, vormden een soort radicale internationale groepering met banden tot over de Atlantische Oceaan.

De gebeurtenissen in het revolutionaire en napoleontische tijdperk veranderden het machtsevenwicht tussen de verschillende werelddelen. Dat was niet het resultaat van een langdurig proces waarbij Europa superieur werd ten opzichte van andere werelddelen op het gebied van concurrentievermogen, religieuze toewijding of cultuur. Afgelegen, pre-industriële Europese rijken waren helemaal niet vreemd in de zeventiende en achttiende eeuw. Toch waren ze vooral ten opzichte van het Chinese Rijk erg klein. Het Ottomaanse Rijk bevond zich na de mislukte belegering op Wenen in 1683 rond het jaar 1700 op het hoogtepunt en besloeg een enorm oppervlak dat zich uitstreckte van Zuid-Europa dwars door Noordwest-Afrika tot de Indische Oceaan en het Midden-Oosten. Tot halverwege de achttiende eeuw werden India en het grootste deel van Zuidoost-Azië nog steeds geregeerd door islamitische staten. In Afrika hadden grote staten zoals Oyo en Benin de controle over uiteenlopende gebieden en volken. De invasie van Napoleon in Egypte had echter de greep van het Ottomaanse Rijk op de regio ondermijnd; de confiscatie van het onderwijscentrum van de Al Azhar-moskee in Caïro bedreigde bovendien de controle van het Rijk over de moslimwereld. Een reeks fundamentalistische bewegingen vormde een ander gevaar voor de Ottomaanse legitimiteit. De Britten hadden de Mogolkeizer in India gearresteerd en koninklijke paleizen in Java bestormd. In China had de expeditie onder leiding van Lord George Macartney (1737-1806) in 1793 naar Beijing het begin ingeluid van een lange en steeds problematischer wordende relatie met de Europese staten, terwijl de dood van keizer Qianlong de legitimiteit van de Qing-dynastie direct had ondermijnd, en er ruzies tussen facties uitbraken en revoluties tegen de corruptie van het regime in de ene na de andere provincie opvlamden.

De wereldwijde oorlogen die in 1815 eindigden ondermijnden de legitimiteit van heersers over de hele wereld, niet slechts in Europa. Tegen de tijd dat ze waren afgelopen, was het machtsevenwicht tussen Europa en de rest van de wereld fundamenteel veranderd. Andere staten waren er in een groot deel van de achttiende eeuw in geslaagd de economische productie en welvaart te verhogen, daarbij grotendeels gelijke tred houdend met de economische ontwikkelingen in Europa; tegen het jaar 1815 waren ze echter onder invloed van de Europese slagkracht op achterstand geraakt. China had de handen vol aan zijn eigen binnenlandse aangelegenheden en dat gold ook voor Rusland en de Verenigde Staten; geen van de staten zocht in de negentiende eeuw naar een wereldwijde rol, hoewel ze stuk voor stuk in staat zouden zijn geweest die rol te vervullen. Frankrijk was door de aanhoudende oorlog uitgeput, terwijl de Franse economie, op weg naar de industrialisatie in de achttiende eeuw, tegen 1815 op haar gat lag. Samen met Spanje en Portugal was Frankrijk het grootste deel van zijn overzeese rijk kwijtgeraakt. De Britten hadden in 1815 geen serieuze rivaal. De langdurige conflicten hadden Europese staten gestimuleerd zichzelf volledig te hervormen; vele waren gedwongen een aantal principes die door de Fransen werden bepleit aan te nemen om Napoleon met gelijke munt te betalen.

Het koninkrijk Pruisen was bijvoorbeeld gedwongen de lijfeigenen in het land te ontslaan van de zwaarste schulden en verplichtingen waaraan ze waren onderworpen, om het leger te moderniseren en om de bureaucratische staatsadministratie te hervormen zodat zij effectiever werd. De hervormingsminister van tsaar Alexander I, Michail Speranski (1772-1839), een briljante bestuurder van nederige afkomst, had de centralisatie van het wankele Russische staatsapparaat geleid en de macht van de aristocratie bij de besluitvorming over 's lands aangelegenheden drastisch verminderd. Ook had hij het bestuur gerationaliseerd door middel van een systeem met functionele ministeries onder leiding van een Raad van State. Deze Raad moest de keizerlijke wetgeving nauwkeurig onderzoeken. Speranski's bredere hervormingsplannen, waaronder de introductie van representatieve

instellingen – die de bevolking vertegenwoordigden –, werden echter gefrustreerd en leidden in 1812 tot zijn ontslag. Speranski was er niettemin in geslaagd een grootschalige onderwijshervorming te introduceren met een nieuw systeem van middelbare scholen en nieuwe universiteiten in een aantal belangrijke steden. De invloed van Napoleon had in veel delen van Europa tot meer efficiëntie geleid op het gebied van bestuur en de belangrijke vaardigheid van troepenwerving en belastinginning; die ontwikkeling ging hand in hand met maatregelen om de economische productie te stimuleren en stelde ondernemers in staat welvaart voor zichzelf en hun gezinnen te creëren zolang ze de verschuldigde bedragen aan de staat afdroegen. De militaire efficiëntie werd zo op een productieve manier gekoppeld aan economische groei op manieren die in China of het Ottomaanse Rijk door het restrictieve en roofzuchtige economische beleid werden belemmerd.

Misschien was het vooral de Europese – en als gevolg van de oorlogen overweldigende Britse – heerschappij over de zeeën die de basis vormde voor de nieuwe dominante relatie van Europa met de rest van de wereld na 1815. De heerschappij bood Europeanen de mogelijkheid om nog meer werelddelen, zoals Australië en een groot deel van Afrika, waar de staat zwak of helemaal afwezig was of minder goed was voorzien van militaire technologie, te koloniseren. Het bood Europeanen de middelen om via hun controle over de overzeese handel rivaliserende productiecentra de sporen te geven. Aan deze expansie lag een reeks ideologieën ten grondslag die concreet tot uiting kwamen tijdens de Franse Revolutie en de internationale oorlogen die erop volgden en die de overtuiging legitimeerden dat de Europese ideeën en overtuigingen superieur waren aan de overgrote meerderheid van ideeën in de rest van de wereld, behalve daar waar ze al voet aan de grond hadden gekregen, zoals in Amerika. Het ideaal van vrijheid, gelijkheid en broederschap dat door de Franse Revolutie werd gepropageerd en met terugwerkende kracht door Napoleon werd geclaimd, betaalde zich niet direct uit. Napoleon introduceerde zelfs opnieuw de slavernij in Haïti nadat rebellenleider Toussaint L'Ouverture (ca.

1743-1803), geïnspireerd door de idealen van de Franse Revolutie, die had afgeschaft. De veronderstelling van Europese superioriteit in termen van machtspolitiek en economische en technologische kracht ten opzichte van de rest van de wereld was voor 1789 wijdverbreid geweest: voor de eeuw na 1815 had zij voor het eerst een herkenbare basis in de werkelijkheid. Cruciaal genoeg vormde de aanval op het overervingsprincipe, die in Amerika begon en zich vanuit Frankrijk door Europa verspreidde, op lange termijn de doodsteek voor de legitimiteit van instellingen zoals monarchie, aristocratie, slavernij en herendienst. De gevolgen van deze aanval zouden nog belangrijker worden naarmate de eeuw verstreek.

HET CONGRES VAN WENEN

Op 1 november 1814 kwamen, na een lange reeks voorbereidende bijeenkomsten, de staatshoofden en afgevaardigden van de Europese grootmachten in Wenen bijeen om te bepalen hoe Europa weer kon worden herenigd. Op een korte en paniekerige onderbreking voor de duur van Napoleons terugkeer en nederlaag bij Waterloo na duurde het congres tot 8 juni van het volgende jaar; daarna volgden nog verdere onderhandelingen, die op 20 november 1815 uiteindelijk resulteerden in het Tweede Verdrag van Parijs. Het Congres werd al snel legendarisch vanwege de vele feesten, vermakelijkheden en bals: vele ervan waren verbazend buitensporig. Schattingen van het aantal kaarsen tijdens het openingsbal in dit pre-elektrische tijdperk lopen uiteen van 12.000 tot 16.000; het licht werd versterkt door spiegels; een van de aanwezigen werd ‘verblind en bijna duizelig’ toen ze boven aan de trap stilhield. De enige smet op het feest was de diefstal van een kwart van de 10.000 zilveren theelepels die voor de gelegenheid waren aangerukt. Tijdens een ander bal, gehouden in de Oostenrijkse manege, verscheen een aantal hofdames verkleed als de Elementen. Volgens Anna Eynard-Lullin (1793-1868), de jonge vrouw van een rijke Zwitserse deelnemer aan de processen, ‘was

de Aarde zonder twijfel de mooiste van deze hele maskerade'; het element werd vertegenwoordigd door jonge vrouwen 'in jurken van zilverdoek, hun borsten waren bedekt met diamanten, hun keurig geborstelde haar omlijstte hun gezichten op de meest ingetogen manier en was bedekt met manden van diamanten in heerlijke vormen, die hun hoofden omsloten en waaruit als een waterval grote hoeveelheden bloemen kwamen'. Naast muziek en dans was er een grandioos buffet dat volgens Eynard-Lullin 'duizend goede dingen om te eten' bood: 'ijs, sappen, bouillons, allerlei soorten zoetigheden en de fijnste delicatessen'. Op 6 december 1814 organiseerde tsaar Alexander in het Razoemovski-paleis een bal plus een diner van 36 gangen aan 20 lange tafels. Kort daarna brandde het hele paleis tot de grond toe af. Bij de brand, die werd veroorzaakt door een storing in het kort daarvoor geïnstalleerde verwarmingssysteem, ging de hele bibliotheek van prins Razoemovski, net als zijn kunstverzameling, meubels en nog tal van andere bezittingen, in vlammen op. Veel van de deelnemers aan het Congres, onder wie de tsaar, kwamen om het schouwspel te bekijken en zagen hoe de vlammen het dak bereikten en het dak lieten neerstorten op wat er nog overeind was gebleven.

Met duizenden leden van de aristocratie, aanzienlijke en minder belangrijke royals, legerofficieren, diplomaten en aanhangers in alle soorten die maandenlang in de stad verbleven, waren de kansen voor intriges, geflirt en verleiding bijna eindeloos. De dagboeken van tal van deelnemers staan dan ook vol met details over de sociale draaikolk waarmee de onderhandelingen gepaard gingen. De leiding over de onderhandelingen die in Wenen van start gingen en tijdens de vele vergaderingen die voor en na het Congres plaatsvonden was in handen van graaf (later prins) Klemens von Metternich (1777-1859), een edelman uit het Rijnland van begin veertig. Als diplomaat was hij tijdens het napoleontische tijdperk in rang gestegen en had hij de belangrijkste rol gespeeld bij het arrangeren van het huwelijk van een Habsburgse prinses met Napoleon in 1810. Inmiddels was Metternich, knap, elegant, charmant en ijdel, maar tegelijkertijd intelligent, energiek en uiterst hardwerkend, minister van Buitenlandse

Zaken voor Oostenrijk geworden. Hij zou het buitenlandbeleid van het Habsburgse Rijk bijna vier decennia bepalen en deed dat in de geest van het ancien régime, waarin hij was geboren en opgegroeid. Zijn diplomatieke ervaringen aan tal van Europese hoven hadden hem een brede kennis van internationale zaken opgeleverd en na de revolutionaire en napoleontische rampen was hij vastbesloten dat dit soort oproer nooit meer zou mogen voorkomen.

Metternich ontleende veel van zijn invloed aan de macht van de staat die hij vertegenwoordigde. Het Congres werd niet simpelweg in Wenen gehouden vanwege de gunstige ligging in het hart van Europa, maar vooral omdat Oostenrijk de leiding had genomen in het smeden van een coalitie van Europese machten na weer een gevecht tegen de Franse keizer. Het land had uiteindelijk getriomfeerd naast Rusland, Pruisen en kleinere staten zoals Saksen en Württemberg – die Napoleon op het cruciale moment in de steek lieten – in de enorme Volkerenslag bij Leipzig in 1813. Frankrijk werd versplinterd en verslagen, waarna het Oostenrijkse imperium de grootste politieke macht van Europa was. Met circa 23 miljoen burgers aan het begin van de eeuw was het een macht waarmee rekening diende te worden gehouden: het land kon zich gemakkelijk meten met Frankrijk (28 miljoen) en Rusland (ongeveer 30 miljoen) en liet Groot-Brittannië (11 miljoen), Spanje (11 miljoen) en Pruisen (16 miljoen in 1815) ruimschoots achter zich.

De omvang van de bevolking vertaalde zich niet automatisch in politieke invloed, maar speelde zeker een uiterst belangrijke rol in een tijd die nog steeds werd gedomineerd door enorme infanterielegers. Veel hing af van het vermogen van de staat om zijn manschappen te mobiliseren in oorlogstijd. In tegenstelling tot veel andere staten had Oostenrijk zichzelf niet op de schop genomen tijdens de revolutionaire en napoleontische tijd; veel toonaangevende Oostenrijkse politici zagen de eindoverwinning als een rechtvaardiging van traditionele structuren en methoden. Oostenrijk had daarom net zoveel als alle andere grootmachten gezocht naar herstel van de stand van zaken van voor 1789, een visie die opzichtig werd gesymboliseerd in

de herleving van de prerevolutionaire aristocratische gezelligheid tijdens bals en banketten die in de marge van het Congres van Wenen werden gehouden.

Qua bevolkingsaantal ging Rusland voorop, zij het in deze fase niet zo ver vooruit omdat het land zijn heerschappij over grote delen van Centraal- en Oost-Azië nog moest uitbreiden en in 1813 slechts beslag had gelegd op de Kaukasus van de Kadjaren-dynastie van Perzië. Tsaar Alexander I, die in 1801 de troon zou bestijgen nadat zijn vader, Paul I (1754-1801), was vermoord door gardeofficieren die zich tegen zijn Pruisische militaire stijl verzetten, was een raadselachtige figuur die door Napoleon 'de sfinx van het Noorden' werd genoemd. Alexander, oorspronkelijk geneigd tot het liberalisme, had het groothertogdom van Warschau, dat vanaf 1815 door Rusland werd geregeerd als het koninkrijk Polen of 'Congres-Polen', een staatsregeling geboden en ondernam enkele stappen om het onderwijssysteem in Rusland te verbeteren. Hij werd, niet in het minst als gevolg van de invasie van Napoleon in 1812, echter steeds godsdienstiger en reactionairder en stond erop zelf de wetgevende en bestuurlijke macht in Rusland te houden. De overwinning in 1815 leek de levensvatbaarheid te bevestigen van de tsaristische instellingen van autocratie en lijfeigenschap, gebaseerd op de bescheiden bestuurlijke en militaire hervormingen. Alexander verzette zich vanaf nu tegen elke verdere verandering. Een Russisch leger was door Europa gemarcheerd en bezette Parijs. Niet alleen sterkte dit Alexander in zijn overtuiging van de geldigheid van zijn eigen missie, maar het toonde ook aan dat Rusland zich in het centrum van de Europese politiek had gemanoeuvreed.

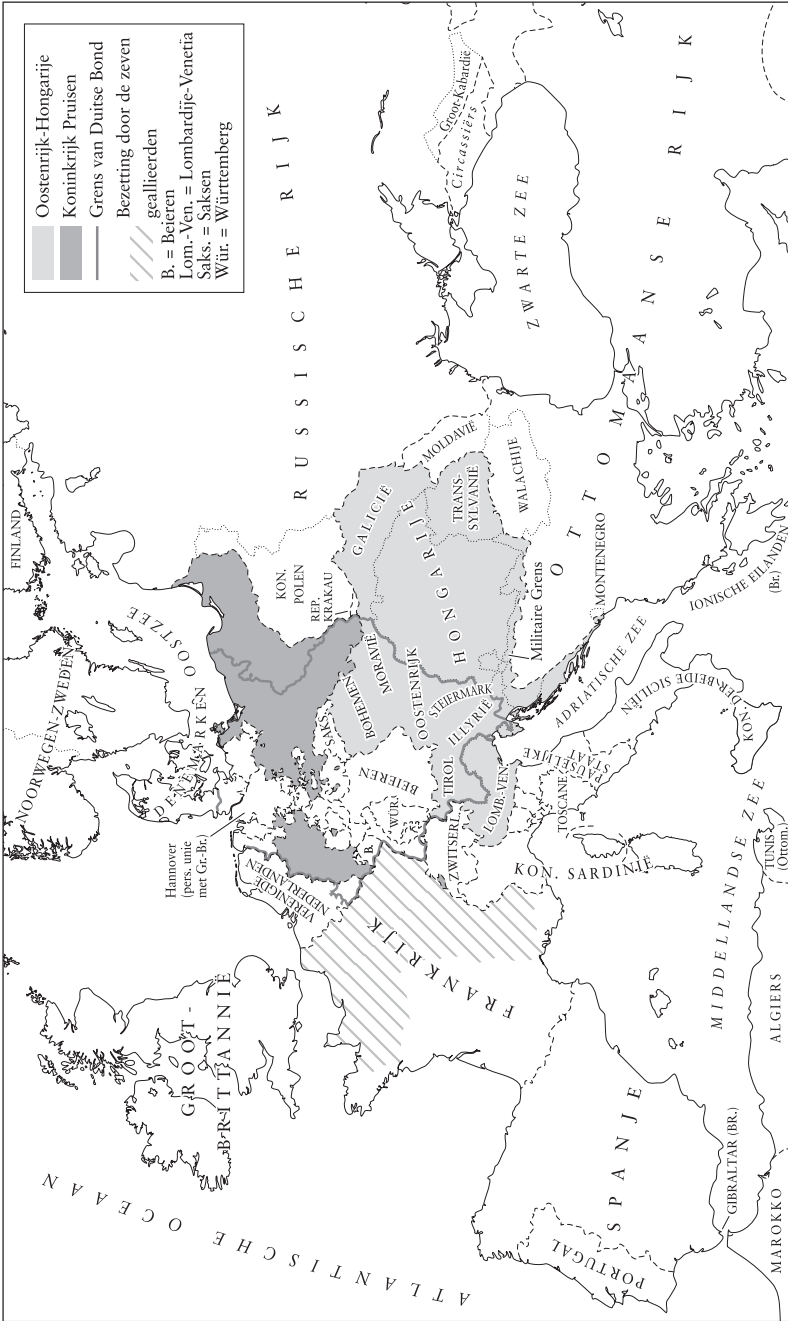
Het was dan ook Alexander die in 1815 het voortouw nam tot het vormen van een Heilige Alliantie met Oostenrijk en Pruisen; de drie machten verplichtten zich ertoe elkaar te helpen wanneer hun godsdienst, vrede of recht op enig moment in de toekomst zou worden bedreigd. De ondertekenaars, later aangevuld met kleinere staten, kwamen overeen te regeren overeenkomstig de principes van het heilig evangelie, zodat de oorlog vanaf dat moment uit Europa zou worden uitgebannen. Het verdrag weerspiegelde de sterke geneigdheid

van Alexander tot het idealisme en verplichtte hem in feite samen met de twee grote Duitse machten hun doelen te realiseren door samen te werken in plaats van de onenigheid tussen hun rivalen binnen het driemanschap op te hitsen. De Britse minister van Buitenlandse Zaken Lord Castlereagh (1769-1822) deed de Heilige Alliantie af als 'een stukje sublieme mystiek en nonsens'. Hij was echter voldoende overtuigd van het nut ervan in de praktijk om de prins-regent (1762-1830, vanaf 1820 koning George IV) zich aan de Heilige Alliantie te laten onderwerpen en tegelijkertijd formele verplichtingen door de Britse regering zelf te vermijden. Het spook van de democratie dat door de Franse Revolutie in het leven was geroepen, was net zo alarmerend voor conservatieve Britse staatsmannen zoals Castlereagh als voor het Pruisische bureaucratistische regime dat na de catastrofale nederlaag van de Pruisische legers tegen Napoleon tijdens de Slag bij Jena en Auerstedt was opgetuigd of voor de reactionaire regering in Wenen onder leiding van Metternich. De Heilige Alliantie spiegelde het vooruitzicht van Russische interventie om revoluties in andere delen van Europa te onderdrukken voor, waarbij Rusland een rol kreeg die het land tot halverwege de eeuw zou behouden en niet meer zou terugwinnen tot het einde van de Tweede Wereldoorlog; tegelijkertijd zorgde het bondgenootschap dat Rusland niet alleen zou handelen, maar in overleg met de andere grote overwinnende machten.

De onderhandelaren in Wenen – bang voor nieuwe oorlogen of gewelddadigheden, niet het minst door de Fransen – wilden niet alleen de legitimiteit van heersers herstellen en ondersteunen, maar ook daadwerkelijke en mogelijk strijdige belangen zo veel mogelijk met elkaar verzoenen. Dat betekende dat Frankrijk in het nieuwe netwerk van internationale betrekkingen moest worden opgenomen. De Oostenrijkers, Pruisen, Britten en Russen betrokken met een opmerkelijk gebrek aan nationale haat of verwijten een afgevaardigde van de Fransen in de onderhandelingen – prins Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord (1754-1838), die minister van Buitenlandse Zaken onder Napoleon was geweest maar op het juiste moment was overgelopen en nu de herstelde Franse monarchie diende. Uitein-

delijk werden de oorlogen niet gezien als een strijd tussen naties, maar tussen regimes en in een bepaald opzicht zelfs tussen ideologieën, die los van naties en volkeren een eigen leven leidden. Na de ‘honderd dagen’ van Napoleon keerde het sentiment in de Europese kanselarijen zich echter tegen de Fransen; zij moesten nu geroofde kunstwerken teruggeven, een schadeloosstelling betalen en een aantal maanden lang bijna een miljoen geallieerde soldaten huisvesten – voornamelijk Duitsers die allemaal leefden van wat er op het land groeide. De onderhandelingen over territoriale aanpassingen pakten nadelig uit voor Frankrijk. Het Tweede Verdrag van Parijs was een stuk ingrijpender dan het eerste, dat voor de Slag bij Waterloo was ondertekend. Talleyrand was niet in staat dit te voorkomen en trok zich uit protest terug. Ondertussen kwamen Oostenrijk, Pruisen, Rusland en Groot-Brittannië overeen om Frankrijk de oorlog te verklaren als een lid van de familie Bonaparte op enig moment in de volgende twintig jaar aan de macht zou komen.

Het Congres van Wenen en de onderhandelingen die in de herfst van 1815 volgden leidden na de vele grenswijzigingen in de voorgaande kwarteeuw nog eens tot een nieuwe kaart van Europa. De Oostenrijkers raakten hun deel van Nederland kwijt aan de Nederlanders, maar behielden al hun overige gebieden en vestigden de controle over Lombardije en Venetië in Noord-Italië en over een groot deel van de Dalmatische kust. Oostenrijk werd bovendien voorzitter van het orgaan dat de lidstaten van een nieuwe ‘Duitse Bond’ vertegenwoordigde. Deze Bond kende grotendeels dezelfde grenzen als het Heilige Roomse Rijk, maar bestond nu uit 39 staten in plaats van de meer dan 1000 staten die in de achttiende eeuw waren aangesloten. Het was geen nationale staat. Sommige lidstaten werden geregeerd door buitenlandse vorsten, zoals het koninkrijk Hannover, dat een Britse koning had; andere hadden uitgebreide grondgebieden buiten de Bond, zoals de Habsburgse monarchie, die zich naar het zuiden en oosten van de Bond uitstrekte, en het koninkrijk Pruisen, waarvan het grondgebied zich tot ver buiten de grenzen tot aan Rusland uitstrekte. Een aantal kleinere staten werd volledig omringd door grotere

Kaart 1. Europa in 1815

staten, met alle gevolgen van dien voor hun handelingsvrijheid (in 1866 waren de 39 staten versmolten tot 34). Het Verdrag van Wenen leverde de Pruisen grondgebied op in het Rijnland, waaronder de Ruhrvallei, als onderdeel van een reeks bufferstaten, inclusief het Koninkrijk der Nederlanden, bedoeld om eventuele Franse expansie in de toekomst in te dammen; uiteindelijk zouden de financiële en later industriële middelen van de Ruhr de Pruisische economische, militaire en economische macht een enorme impuls geven. De kracht van Pruisen werd verder versterkt door de verwerving van de voormalige Zweedse bezittingen Pommeren, Noord-Saksen, Posen en Danzig als tegenwicht tegen de Russische controle over 'Congres-Polen'. Alles bij elkaar was Pruisen een van de grote winnaars. Rusland kreeg op zijn beurt grote stukken grondgebied, niet alleen in Polen, maar ook in Finland en Bessarabië. De ring van bufferstaten rondom Frankrijk, die zich uitstreckte van het vergrote Koninkrijk der Nederlanden langs het Pruisische Rijnland en door een opnieuw gevormde Zwitserse Bondsstaat, werd gecompliceerd met het Koninkrijk Sardinië, dat was uitgebreid met Genua, Nice en een deel van Savoye.

De vredesovereenkomst moest ook bepalingen bevatten over de keizerlijke bezittingen van de Europese machten die in de vorige decennia bij de conflicten betrokken waren geweest. De Britten consolideerden hun rijk, terwijl de Spanjaarden en Portugezen het grootste deel van hun rijk kwijtraakten; Malta bood de Britten een ander sleutelpunt in het Middellandse Zeegebied, terwijl Ceylon, Kaap de Goede Hoop en Mauritius hun zeeroutes naar de kolonie India verder veiligstelden. Het Congres onderstreepte de morele principes die door de geclaimde machten in het Verdrag van Wenen waren opgenomen en verklaarde de slavenhandel formeel onwettig. Over het algemeen werden echter welbewust buiten-Europese aangelegenheden buiten beschouwing gelaten; het idee om in Zuid-Amerika in te grijpen om de koloniale rijken van de Spanjaarden en Portugezen te redden, kort ter sprake gebracht in de periode direct voorafgaand aan het Congres van Wenen, werd getorpedeerd door de formulering van de monroeleer door de Verenigde Staten in december 1823, die de

vs ertoe verplichtte de Europese inmenging in Amerikaanse aangelegenheden te verhinderen. De Britse oorlog tegen de Verenigde Staten van Amerika, die in 1812 ertoe had geleid dat een Brits expeditieleger het Witte Huis platbrandde, was in 1814 ten einde; geschillen over de grens met Canada, over visrecht en over andere relatief kleine kwesties werden beslecht of in stilte in de ijskast gezet. De uitsluiting van wereldwijde politieke vraagstukken in het Verdrag van Wenen stond impliciet toe imperiale rivaliteiten die er waren uit te vechten zonder dat dit van invloed was op de Europese binnenlandse politiek. Dit was een verrassende verandering ten opzichte van de oorlogen en conflicten in de vorige eeuw.

Gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw hadden de Europese staten weinig andere opties dan te berusten in de Britse dominantie over de wereldhandel en koopvaardij en in de Britse controle over de open zee. De Britten probeerden geen andere naties van de handel uit te sluiten, zoals dat in de tijd van het mercantilisme tot laat in de achttiende eeuw de gewoonte was geweest, maar promootten de vrije internationale handel in een competitieve sfeer die hun in de komende decennia een economische en industriële voorsprong zou opleveren en waarin ze bijna altijd zouden winnen. Het duurde nog tot de laatste kwarteeuw voor deze voorsprong zou worden bedreigd en de conflicten tussen de Europese machten buiten Europa opnieuw van invloed zouden zijn op de betrekkingen tussen de staten in Europa. In Europa zelf was het Verdrag van Wenen zo veelomvattend als het maar zijn kon. Voortdurende secundaire problemen, zoals de betrekkingen tussen de Scandinavische staten, werden opgelost door de feitelijke suzereiniteit van Zweden over Noorwegen te erkennen. Zweden wist een traditie van neutraliteit op het gebied van Europese politiek te realiseren die tot op de dag van vandaag voortduurt. Het vergrote Zwitserland werd ook een neutrale status gegarandeerd in ruil voor een internationale garantie van de Zwitserse grondwet, bedoeld om een einde te maken aan de interne conflicten die in het verleden bij tal van gelegenheden geweld tussen de kantons hadden veroorzaakt. De leiders van alle machten, waaronder uiteindelijk ook

Frankrijk zelf, waren vastbesloten lering te trekken uit de pure vernielzucht van de revolutionaire en napoleontische oorlogen.

Totdat de napoleontische oorlogen in 1815 ten einde waren, was oorlogsvoering in Europa eeuwenlang een manier van leven geweest. De impact ervan was soms allesvernietigend. De Dertigjarige Oorlog, die van 1618 tot 1648 duurde, veroorzaakte bijvoorbeeld naar schatting direct en indirect de dood van tot wel een derde van de gehele Duitse bevolking; dat aantal lag in sommige gebieden, zoals Württemberg, zelfs nog hoger. De achttiende eeuw werd gekenmerkt door herhaaldelijke en vaak langdurige oorlogen, variërend van de Spaanse Successieoorlog (1701-1714) via de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) en de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) tot de Franse revolutionaire en napoleontische oorlogen die van 1792 tot 1815 duurden en waarbij bijna elke Europese staat wel op een bepaald moment was betrokken. De eeuw tussen het Congres van Wenen, dat van 1814 tot 1815 bijeenkwam, en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, in 1914, kende daarentegen slechts een klein aantal oorlogen in Europa, die ook nog eens relatief beperkt waren in hun impact en duur en waarbij niet meer dan een handjevol Europese staten betrokken was. De meeste conflicten waren eigenlijk bilateraal: de Krimoorlog van 1854 tot 1856 tussen Groot-Brittannië, Frankrijk, Turkije en Rusland, de oorlogen om de Italiaanse eenwording, waarbij Frankrijk, Oostenrijk en Piëmont-Sardinië betrokken waren, en de oorlogen om de Duitse eenwording tussen Oostenrijk, Pruisen en Denemarken in 1864, tussen Pruisen en Oostenrijk in 1866 en tussen de Duitse staten en Frankrijk in 1870-1871. In 1828-1829 en 1877-1878 waren er kortdurende conflicten tussen Rusland en het Ottomaanse Rijk, maar deze stonden in schril contrast met de zeven oorlogen tussen de twee staten in de achttiende eeuw, die bijna een kwarteeuw aanhielden en tot 1815 voortduurden. Alles bij elkaar vielen tijdens de oorlogen tussen 1815 en 1914 zeven keer minder doden dan in de vorige eeuw.

Hoe kunnen we dit opvallende contrast verklaren? De meest overtuigende verklaring is het loslaten van de traditionele nadruk van de Europese staten op het machtsevenwicht, de doctrine die stelt dat

geen enkele staat zo sterk mag worden dat hij de rest domineert, en de vervanging van deze doctrine door een netwerk van samenwerkende instellingen dat is verwoord in het idee van het ‘Concert van Europa’, dat vooral bedoeld was om de vrede te bewaren. Leiders van Europese staten, inclusief – cruciaal – Frankrijk na korte tijd, gewenden zich eraan regelmatig samen te komen om hun verschillen uitvoerig te bespreken en slaagden erin ondanks hun tegengestelde belangen bij tal van gelegenheden gezamenlijk actie te ondernemen. Achter deze krachtige wens tot samenwerking ging natuurlijk angst voor revoluties en oproer schuil; het laatste decennium van de achttiende eeuw en het eerste decennium van de negentiende eeuw hadden immers laten zien dat die twee ontwikkelingen heel gemakkelijk internationale instabiliteit en conflicten konden veroorzaken. Wanneer de grootmachten tussen de jaren twintig en veertig van de negentiende eeuw gezamenlijk optrokken, ging het dan ook dikwijls om het neerslaan van liberale revoluties van het ene of andere soort. Er was echter meer aan de hand. Allereerst leverde het machtsevenwicht in feite toch een belangrijke bijdrage. Sinds de tijd van Lodewijk XIV was Frankrijk, qua rijkdom, bevolkingsomvang en militaire organisatie, op afstand de grootste Europese macht, de belangrijkste betwister van de Europese dominantie geweest. Het vooruitzicht van een Franse hegemonie werd echter voorgoed de grond in geboord door de revolutionaire en napoleontische oorlogen. De andere Europese staten bleven de decennia daarop uiterst beducht voor de Franse ambities, maar de nederlaag van Napoleon bleek beslissend. De bevolkingsgroei in Frankrijk begon te stagneren en het land slaagde er niet in het verlies van bijna anderhalf miljoen mannen op het slagveld te compenseren. Het aandeel van Frankrijk in de Europese bevolking nam gestaag af. Gedurende de rest van de negentiende eeuw was er min of meer sprake van een machtsevenwicht tussen de grote continentale Europese staten; op grotere schaal werden de Europese koloniale rivaliteiten die in de vorige eeuw zo ontwrichtend hadden gewerkt nu beslecht door internationale overeenkomsten, gebaseerd op de ervaringen met het congressysteem en het Concert van Europa.

Sommige historici hebben beweerd dat het het ancien régime was dat in 1814-1815 uiteindelijk over Napoleon triomfeerde. Er waren zeker tal van opvallende continuïteiten tussen de revolutionaire en napoleontische verdeeldheid. De vredesovereenkomst leek in de manier waarop erover werd onderhandeld in sommige opzichten terug te gaan tot eerdere gewoonten van achterkamertjespolitiek uit de achttiende eeuw, toen grondgebieden van de ene op de andere heerser overgingen zonder dat er naar de wensen van de inwoners werd gekeken. 'Ik bracht de dag door met het opdelen van Europa zoals je dat met een stuk kaas doet,' schreef Von Metternich op een bepaald moment tijdens het Congres aan zijn maîtresse. Niemand vroeg de inwoners van Rijnland of ze bij Pruisen wilden horen of de burgers van Noord-Italië wat ze ervan vonden om vanuit Wenen te worden geregeerd. De Franse Revolutie had onder andere de aard van soevereiniteit in Europa fundamenteel veranderd. In de zeventiende en achttiende eeuw waren dynastieke geschillen die rond de dood van een heerser oplaaiden, zoals de Spaanse en Oostenrijkse Successieoorlogen, een belangrijke – misschien wel de belangrijkste – oorzaak van Europese oorlogen geweest. Na 1815 was dat niet langer het geval. Ondanks de nadruk van vorsten zoals Lodewijk XVIII en Alexander I op hun goddelijk recht om te regeren was de basis van soevereiniteit merkbaar verschoven van individuen en personen naar naties en staten. Vóór 1815 werden alle internationale verdragen na de dood van een vorst als ongeldig beschouwd; ze moesten direct van de handtekening van de nieuwe vorst worden voorzien, wilden ze niet verlopen. Na 1815 was deze regel niet langer van toepassing. Verdragen zoals die van 1814-1815 werden gesloten tussen staten, niet tussen afzonderlijke vorsten, en behielden hun geldigheid tenzij en totdat een van de partijen ze welbewust opzegde. De vorst of heerser werd in feite de uitvoerder van nationale of statelijke soevereiniteit die werd gegarandeerd door een internationale overeenkomst met feitelijk de kracht van een wet. Natuurlijk waren er ook in de negentiende eeuw geschillen over opvolging, met name over Spanje en Sleeswijk-Holstein. Die geschillen ontleenden hun kracht echter

grotendeels aan de uitbuiting ervan door staatsregeringen voor nationale doeleinden en hadden van zichzelf geen noemenswaardige invloed. Dynastieke huwelijken verwerden tot louter symbolen van de eenheid tussen de naties. Op dezelfde manier waren legers nu hun trouw verschuldigd aan staten in plaats van aan individuele heersers; het oude achttiende-eeuwse systeem van huurlegers en -soldaten die zichzelf aan de hoogste bieder verkochten was voorgoed verleden tijd. De nieuwe heersers moesten in een chaos van nationalistisch protest buigen of barsten. De jaren twintig van de negentiende eeuw toonden aan dat velen deze les niet hadden geleerd.

HET OPNIEUW SMEDEN VAN DE KETEN VAN DE TIJD

Nergens was de veranderde verhouding tussen de heersers en de overheersten die door de Franse Revolutie was teweeggebracht duidelijker zichtbaar dan in Frankrijk. Tijdens zijn hernieuwde troonsbestijging werd de trouw van Lodewijk XVIII aan het ancien régime gesymboliseerd door het feit dat hij de driekleur verving door de koninklijke fleur-de-lis als de officiële vlag van Frankrijk, zijn weigering het Erelegioen dat door Napoleon in het leven was geroepen te erkennen en zijn officiële aankondiging dat 1814 het negentiende jaar van zijn regering was. Toen een hoveling hem in 1814 op de hoogte bracht van de abdicatie van Napoleon met de woorden: 'Sire, u bent koning van Frankrijk', antwoordde hij: 'Ben ik dat ooit niet geweest?' De hoofse rituelen, titels en ceremonies van het ancien régime werden in volle glorie hersteld. Lodewijk XVIII verwierp de grondwet die door de laatste Senaat van Napoleon werd aangenomen nadat de keizer formeel was afgezet omdat hij niet aanvaardde dat zijn koninklijk gezag werd ontleend aan een impliciet contract tussen de koning en het volk. Dat gezag kwam, zo verklaarde hij, van het goddelijk recht en in de Verklaring van Ouen, die als basis diende voor de Franse grondwet in de herstelde monarchie, maakte hij als 'Lodewijk, Koning van Frankrijk en Navarra bij de gratie Gods' duidelijk dat hij het Franse volk zijn recht op eigen vrije wil verleende.

Maar ondanks dit diepgewortelde geloof in de legitimiteit van het ancien régime erkende Lodewijk, in het bijzonder na te zijn opgeschud door de ‘honderd dagen’, dat hij de klok van de geschiedenis niet helemaal kon terugdraaien tot 1788. Hij kwam overeen geen landerijen die tijdens de revolutie waren geconfisqueerd terug te geven aan de kerk, de adel of de kroon. Een half miljoen burgers had dit bezit gekocht en het was politiek gezien onpraktisch om hen of de mensen aan wie ze het hadden doorverkocht te dwingen het terug te geven. Het napoleontische wetboek bleef van kracht. De rechten van erfelijke edelen op functies in het leger en burgerlijk bestuur, tijdens de revolutie afgeschaft door de introductie van het principe van een loopbaan overeenkomstig je talenten, werden niet hersteld. De vrijheid van godsdienstoefening bleef van kracht, ondanks het uitroepen van het katholicisme tot staatsgodsdienst door het regime. De revolutionaire opdeling van het land in *départements* bleef intact; dat gold ook voor de onderverdeling van Parijs in *arrondissements*, twee concepten die oorspronkelijk in 1790 waren geïntroduceerd. Na het bekendmaken van deze maatregelen verklaarde de koning dat het zijn bedoeling was ‘de keten van de tijd opnieuw te smeden’; hij schetste de veranderingen als onderdeel van een lange reeks hervormingen waarvoor het Franse koningshuis sinds de dagen van Lodewijk de Grote in de Middeleeuwen (een koning op wie Lodewijk XVIII in meer dan alleen dit opzicht leek) ruimte had geboden. Op aandringen van de hertog van Wellington benoemde hij twee van de belangrijkste adviseurs van Napoleon op leidinggevende posities – Talleyrand als minister van Buitenlandse Zaken en het hoofd van de regering en Joseph Fouché (1759-1820) als minister van Politie – ‘de ondeugd leunend op de arm van de misdaad’, placht Chateaubriand te zeggen. Lodewijk beseftte ook dat de Staten-Generaal geen nieuw leven kon worden ingeblazen en dat de druk van de zegevierende geallieerden op de herstelde Franse monarchie de oprichting van een zeker element van constitutionele orde noodzaakte; een herhaling van de problemen die aan de revolutie hadden bijgedragen moest immers worden voorkomen. Daarom realiseerde hij een tweekamerstelsel,

bestaand uit een *Chambre des Pairs* (Hogerhuis) en een *Chambre des Députés* (Lagerhuis). Voor alle belastingen die werden geheven was hun toestemming nodig; niettemin behield hij de vorst het recht voor om wetten uit te vaardigen.

Het nieuwe constitutionalisme werd echter ondermijnd door het feit dat Lodewijk XVIII de Kamer van Afgevaardigden op elk gewenst moment naar huis kon sturen en nieuwe verkiezingen kon uitschrijven, waarmee de bepaling dat elk jaar een vijfde van de leden van het Huis zichzelf beschikbaar moest stellen voor herverkiezing met voeten werd getreden. Alleen hij bezat het recht om de oorlog te verklaren, ministers werden door hem aangesteld en waren aan hem verantwoording schuldig en niet aan de wetgevende macht. Het belangrijkste was echter dat hij 'regels en verordeningen die nodig zijn voor de veiligheid van de staat' kon uitvaardigen, waardoor hij in feite de macht had de grondwet te herroepen wanneer hij dat wilde. Er was dan ook niet echt sprake van een constitutionele monarchie; het was een absolute monarchie die werd beperkt door constitutionele voorbeholden waarvan op elk gewenst moment kon worden afgezien. Het Hogerhuis werd bovendien benoemd door de koning, terwijl het Lagerhuis werd gekozen door mannen van boven de 40 die minimaal 300 frank per jaar aan belastingen betaalden. Hierdoor ontstond een uiterst klein electoraat van niet meer dan 90.000 burgers op een totale bevolking van 28 miljoen. Groot-Brittannië kende daarentegen een bevolkingsomvang van minder dan de helft, maar had een electoraat van 440.000 kiezers; de *Reform Act* uit 1832 voegde er daar nog eens 216.000 aan toe. Bovendien leidde de beperktheid van het stemrecht voor de nieuwe Franse wetgeving tot de verkiezing van een Kamer die bestond uit Ultra's, koningsgezinde hardliners die de regering van Talleyrand verdreven en een zuivering van voormalige revolutionairen en bonapartisten in gang zetten. Het nieuwe Lagerhuis, dat als rechtbank fungeerde, veroordeelde een aantal mannen tot de dood en veroordeelde andere, onder wie Fouché en Talleyrand, tot ballingschap.

De ministers van Lodewijk XVIII, onder leiding van Élie Decazes (1780-1860), een voormalige rechterhand van Napoleon en zijn fa-

milie, wisten dat het regime een veel bredere basis in de samenleving nodig had, wilde het de monarchie te midden van dergelijke onverzettelijkheid behouden. Kooplieden, juristen en anderen omarmden de liberale ideeën uit de beginfase van de revolutie, diep verontwaardigd over de dominantie van de herstelde aristocratie over politiek en bestuur. Decazes kreeg Lodewijk, in een poging ‘het koningshuis te nationaliseren en Frankrijk koningsgezind te maken’ zover dat hij de Kamer van Afgevaardigden ontbond. Er werd een nieuw Huis gekozen, dat hoofdzakelijk uit grootgrondbezitters en hogere staatsambtenaren bestond, van wie er velen onder Napoleon hadden gediend. Maar voordat Decazes erg ver kon gaan, werd de hertog van Berry (1778-1820), de tweede zoon van Lodewijks jongere broer, de graaf van Artesië (1757-1836) en dus de derde in de lijn van de troonsopvolging (Lodewijk had zelf geen kinderen), door een ontevreden soldaat doodgestoken toen hij op 13 februari 1820 de Opéra in Parijs verliet. ‘We zijn allemaal vermoord!’ reageerde Decazes wanhopig.

Tijdens de reacties die werden ontketend, werd Decazes ontslagen, waarna zijn directe voorganger, de conservatieve hertog van Richelieu (1766-1822), die zijn jaren in ballingschap voor 1815 had doorgebracht in dienst van de tsaar, in ere hersteld. Lang geleden was ook hij verdreven om plaats te maken voor een koninklijke favoriet, de ultrareactionaire graaf van Villèle (1773-1854), die ernaar streefde de monarchie uit prerévolutionaire tijden onverdund in oude luister te herstellen. Toen Lodewijk op 16 september 1824 als gevolg van morbide obesitas stierf, ging de troon naar de graaf van Artesië, die als Karel x de troon besteeg (1757-1836). De nieuwe vorst, eind zestig, grootgebracht onder het ancien régime en fel conservatief, had tot ongenoegen van zijn oudere broer de banden met de Ultra’s aangehaald en dwong Villèle een wet tegen heiligschennis door te voeren die overtredingen tegen de kerk tot misdaden maakte: het spotten met wijwatervaten werd bestraft met levenslange gevangenisstraf en op het ontheiligen van de hostie stond de doodstraf. Dit werd gevolgd door een wet die financiële compensatie bood aan de edelen die hun landerijen tijdens de revolutie waren kwijtgeraakt. Karel, die uiting

gaf aan zijn harde opstelling door middel van een grandioze, traditionele kroningsceremonie, verstevigde de perscensuur en vergrootte de macht van de kerk, die in 1824 controle kreeg over de aanstelling van alle basisschoolleerkrachten.

Deze reactionaire zetten, waarmee het beleid van de Ultra's onder leiding van Villèle en vóór hem door Richelieu werd voortgezet, waren welhaast berekend om tegenstand van liberalen te ontketenen. Dit werd deels geuit via kranten en tijdschriften, waarvan er twee in 1817-1818 waren opgericht door de auteur Benjamin Constant (1767-1830) en deels via politieke campagnes. Het leidde ertoe dat Constant in 1819 werd verkozen in de Kamer van Afgevaardigden; de Marquis de Lafayette (1757-1834), een veteraan uit de Franse en de Amerikaanse Revolutie, was in het voorgaande jaar verkozen. De liberalen werden gefinancierd door bankiers zoals Jacques Laffitte (1767-1844) en Casimir Perier (1777-1832), die zich door de aristocratie van de Restauratie van hun maatschappelijke en politieke invloed beroofd voelden; Laffitte was in 1817 ontslagen als gouverneur van de Bank van Frankrijk omdat hij de persvrijheid verdedigde. Het debat over de erfenis van de revolutie werd opgestookt door jonge journalisten en historici zoals Adolphe Thiers (1797-1877), wiens geschiedenis van de revolutie – die tussen 1823 en 1827 in tal van delen werd uitgegeven – de constitutionele monarchie rechtvaardigde als een onvermijdelijk resultaat van het menselijke verlangen naar vrijheid, maar betoogde dat de 'excessen van de massa' de revolutie hadden doen ontaarden. François Guizot (1787-1874), die in 1812 op vijftwintigjarige leeftijd als hoogleraar Geschiedenis aan de Sorbonne was benoemd, leerde in dezelfde geest dat de essentie van de revolutie lag in het vroegrijdige constitutionele reformisme, niet in de Terreur; in de periode waarin zijn colleges door de regering werden verboden (1822-1828) ventileerde hij zijn bedachtzame liberale argumenten in de pers. Deze twee mannen zouden in de volgende decennia belangrijke rollen spelen in de Franse politiek.

Naast deze gematigde en respectabele liberale oppositie ontstond er ook een breed scala aan geheime genootschappen, waarvan som-

mige onder het mom van drinkgelegenheden (waar politieke liederen werden gezongen), sommige onder de dekmantel van bedrijven, sommige in de vorm van vrijmetselaarsloges en sommige met explicietere namen zoals Ridders van de Vrijheid. Ze omspannen heel Europa en hadden – via een soort radicale liberale internationale – banden met Zuid-Amerika die politieke grenzen overschreden; politieke ballingen die in het nastreven van hun idealen van plaats naar plaats zwierven, verbreidden de ideeën verder. Het meest radicaal en actief was het collectief van kleine clandestiene groepen, zoals de *Charbonnerie* (letterlijk: het verbond van kolenbranders), dat werd geïnspireerd door soortgelijke organisaties in Italië. Ze verenigden werkloze ambtenaren uit het apparaat van Napoleon, gefrustreerde universiteitsstudenten en officieren en onderofficieren uit de keizerlijke legers die waren gedwongen hun magere bestaan te rekken met wachtgeld. De latere verspreiding van het beeld van Napoleon als verdediger van de constitutionele vrijheid hielp de republikeinen en bonapartisten onder hen te verenigen. De samenzweervers probeerden een militair oproer in garnizoenen te bewerkstelligen, zoals in Parijs in 1820, Belfort en Saumur in 1821 en Straatsburg en La Rochelle in 1822; geen ervan slaagde en de laatstgenoemde leidde tot de openbare executie van vier sergeanten. Een van de ooggetuigen was student Auguste Blanqui (1805-1881), die door de wijdverbreide overtuiging dat de mannen stierven als ‘martelaren voor de vrijheid’ ertoe werd geïnspireerd zich bij de revolutionaire beweging te voegen. In totaal werden in deze periode twaalf leden van de geheime genootschappen ter dood gebracht. Het falen van hun ondernemingen leidde tot interne verdeeldheid; halverwege de jaren twintig van de negentiende eeuw had de Charbonnerie min of meer opgehouden te bestaan. Blanqui zelf was een tijdje uitgeschakeld als gevolg van verwondingen die hij opliep tijdens een vechtpartij op straat in 1827. Het was ook geen militair oproer maar liberaal parlementarisme dat aan het eind van de jaren twintig de belangrijkste dreiging vormde voor de regering van de Ultra’s in Frankrijk. De terugkeer van een groot aantal liberale afgevaardigden na de verkiezingen van 1827 leidde tot het ontslag van

Villèle en toen zijn opvolger, de burggraaf van Martignac (1778-1832), met hem probeerde te onderhandelen, werd hij verworpen ten gunste van Jules de Polignac (1780-1847), die twaalf jaar door Napoleon gevangengehouden was en volledig was toegewijd aan het geloof van de koning in het idee van absolute monarchie. Noch revolutie noch hervormingen leken in het licht van de koninklijke onverzettelijkheid enige vooruitgang te boeken en de vooruitzichten op verandering in een liberale richting leken tegen het einde van het decennium ver weg.

Een soortgelijk beeld kan worden geschetst van de postnapoleonische politiek in Duitsland. Ook daar was in de meeste staten van de Duitse Bond niet alles hersteld. Tussen 1815 en 1819 had een heel deel van de Zuid-Duitse staten grondwetten aangenomen waarin de volksvertegenwoordiging werd vastgelegd. Deze grondwetten waren niet in het minst bedoeld om een aura van legitimiteit bij het volk te krijgen in een poging de grenzen die tijdens de vredesonderhandelingen waren getrokken in hun eigen voordeel – en in het nadeel van hun rivalen – te herzien. Twisten zoals deze verhinderden de Zuid-Duitse staten zich effectief te verenigen tegen de Oostenrijkse en Pruisische overheersing van de Bond. Daardoor wist Metternich tijdens de Rijksdag van de Bond (waar de vertegenwoordigers van de lidstaten samenkwamen) de meeste maatregelen die hij wilde door te voeren, mits hij overeenstemming bereikte met de Pruisische regering. Zijn taak werd vereenvoudigd door geschillen tussen de leidende Pruisische hervormers die ruimte boden aan een conservatievere groep ministers die koning Frederik Willem III (1770-1840) dwongen afstand te doen van zijn eerdere belofte om een grondwet op te stellen.

Vrijwilligers die terugkeerden van de oorlog tegen Napoleon waren vaak teleurgesteld door de hegemonie van de prinsen over de Duitse Bond. Ze hadden gevochten om niet alleen Pruisen of Hessen of Saksen van de Franse overheersing te bevrijden maar ook, en in de ogen van sommigen vooral, Duitsland in zijn geheel. Een aantal, zoals de onderwijshervormer Wilhelm von Humboldt (1767-1835), die

in 1810 de universiteit in Berlijn had opgericht, waren van mening dat de Bond de basis kon vormen voor sterkere nationale instellingen, maar anderen, met name de jonge studenten die in 1815 de *Burschenschaft*-beweging in Jena vormden, dachten dat ware eenheid alleen kon worden bereikt wanneer de afzonderlijke, voornamelijk autoritaire lidstaten werden weggevaagd en werden vervangen door een nationale grondwet. Ze ontleenden hun inspiratie aan de auteur Ernst Moritz Arndt (1769-1860), die in het Zweedse Pommeren was geboren en in Greifswald en Jena theologie had gestudeerd, en een sterk Duits nationaliteitsgevoel op basis van taalkundige vaardigheden had ontwikkeld nadat hij tot ballingschap was gedwongen toen Napoleon in 1806 zijn vaderland bezette. Arndt, een begenadigde publicist, riep in 1814 op tot de eenwording van Duitsland onder een constitutionele monarchie met Berlijn als hoofdstad (Wenen was te multinationalaal voor hem) en benadrukte de onderliggende eenheid van het Duitse volk; hij wilde dat die eenheid tot uiting kwam in een gemeenschappelijke taal, gemeenschappelijke rituelen en symbolen en zelfs een algemene kledingstijl.

Dergelijke ideeën, die door andere activisten werden gepropageerd tijdens de mobilisatie van vrijwilligers tegen Napoleon in 1813-1814, werden enthousiast overgenomen door de studenten van de *Burschenschaft*, die de kleuren zwart, rood en goud van de vrijwilligers droegen. In oktober 1817 vierden de studenten Maarten Luthers Reformatie op het kasteel de Wartburg, waar Luther de Bijbel in de Duitse moedertaal had vertaald, door te luisteren naar felle toespraken waarin hun Duitse karakter werd verheerlijkt. Het feest werd berucht door de verbranding van meer dan tweeduizend boeken en tijdschriften, waaronder het napoleontische wetboek, Duitse traktaten uit de napoleontische periode waarin werd aangedrongen op collaboratie met de Fransen en recente pamfletten waarin de doelen en activiteiten van de studenten werden bekritiseerd. Het aanschaffen van echte boeken was voor de arme studenten onmogelijk; daarom gooiden ze ballen van afvalpapier met daarop namen in de vlammen. De gebeurtenis werd door de jonge dichter Heinrich Heine

(1797-1856) veroordeeld als een onwetende en middeleeuwse daad. Zijn beroemde uitspraak ‘Dat was slechts een voorspel: waar boeken worden verbrand, zullen uiteindelijk ook mensen verbrand worden’ verwees echter naar de verbranding van de Koran door de Spaanse inquisitie tijdens de strijd om Granada in 1499.

Onder de boeken die bij de Wartburg in vlammen opgingen, was *Geschiedenis van het Duitse Rijk* van de populaire en uiterst productieve toneelschrijver en journalist August von Kotzebue (1761-1819), die zich de woede van de Burschenschaft op de hals haalde door hun ideeën en activiteiten in zijn tijdschrift te minachten. Kotzebue had in ballingschap in Rusland geleefd en diende de Russische buitenlandse dienst; in die hoedanigheid keerde hij na de val van Napoleon naar Duitsland terug om informatie over Duitse aangelegenheden aan de tsaar over te brengen. Hij was nauwelijks in een positie om de spion te zijn die sommigen van hem hebben gemaakt, maar hij steunde de conservatieve idealen van Alexander I; het overtuigde, samen met zijn bespotting van de Burschenschaft, de drieëntwintigjarige Karl Sand (1795-1820), een theologiestudent en lid van de radicale vleugel van de organisatie, er echter van dat Kotzebue het verdiende om te sterven. Tijdens een bezoek aan de toneelschrijver in diens huis op 23 maart 1819 stak Sand hem herhaaldelijk voordat hij de straat op vluchtte en zichzelf onder het uitroepen van ‘Lang leve het Duitse vaderland!’ in de borst stak. Hij overleefde het en werd berecht en in het volgende jaar in het openbaar onthoofd. Veel commentatoren en zelfs aanhangers van de nationalistische beweging bezagen de daad met afkeer, maar anderen vonden Sand een held en martelaar; de beul, die sympathiseerde met de idealen van de nationalist, ontmantelde het met bloed bevlekte schavot na de executie en gebruikte het hout voor een geheim zomerhuis in een nabijgelegen wijngaard, dat hij aan de leden van de Burschenschaft ter beschikking stelde voor hun vergaderingen.

Von Metternich werd door de gebeurtenis getroffen en een mislukte poging tot moord op de Nassau-regeringsfunctionaris Karl von Ibell (1780-1834) door apotheker en Burschenschaft-lid Karl Löning

(1791-1819) vormde de aanleiding tot het introduceren van een pakket met drastische repressieve maatregelen. De maatregelen werden in augustus 1819 door afgevaardigden van tien Duitse staten in het kuuroord Karlsbad opgesteld en de volgende maand door de Duitse Rijksdag in Frankfurt geratificeerd. Ze verplichtten de lidstaten tot streng toezicht op universiteiten en tot het ontslaan van alle docenten die 'schadelijke doctrines die een gevaar vormen voor de openbare orde of subversief zijn voor bestaande overheidsinstellingen' steunden; de staten moesten bovendien zorgen dat zij niet opnieuw een betrekking zouden vinden aan een andere instelling voor hoger onderwijs. Studenten die lid bleken van geheime genootschappen zoals de Burschenschaft, moesten van alle universiteiten worden verbannen en worden uitgesloten van een openbare betrekking. Alle periodieken moesten door een centraal orgaan worden gecensureerd voordat ze werden gepubliceerd. Er werd een speciale commissie in het leven groepen om de revolutionaire beweging door te lichten en er actie tegen te ondernemen. De Burschenschaft viel uiteen – op het hoogtepunt waren er slechts 500 leden geweest – en het georganiseerde nationalisme hield min of meer op te bestaan. De politiemachten van afzonderlijke staten wisselden informatie uit over vermeende subversieve elementen, waren betrokken bij streng toezicht op clubs, koffiehuisen en andere ontmoetingsplekken en bezagen elk soort vrijwillige vereniging met argwaan. Goedkope tijdschriften en pamfletten werden grondig gecensureerd of helemaal uitgebannen, waardoor het voor iedereen die niet in de regering zat moeilijk was om ideeën uit te wisselen of op de hoogte te blijven van nieuws over de politieke stand van zaken. De weinigen die voor constitutionele hervormingen en nationale eenheid waren, begonnen zichzelf 'liberalen' te noemen, daarmee een term gebruikend die al door hervormers in Spanje werden gebruikt, maar ze waren niet in staat een gemeenschappelijk programma overeen te komen.

De triomf van de reactionairen in Duitsland was belichaamd in de grondwet van de Bond, die in juli 1820 werd herzien om lidstaten ruimte te bieden in elkaars aangelegenheden in te grijpen om de

orde te handhaven. Eerdere verwijzingen naar emancipatie van de Joden en naar religieuze tolerantie werden geschrapt. Regeringen in de lidstaten van de Bond schoven op om te zorgen dat wetgevende vergaderingen, waar die bestonden, geen vehikels van liberaal protest werden. Ze weigerden de publicatie van parlementaire debatten toe te staan en dwongen afgevaardigden vooraf toegewezen zetels in te nemen, zodat ze zichzelf niet konden groeperen in facties. Overal hadden de verkiezingen een indirecte vorm. Het voeren van campagne werd door de censuur zo sterk beperkt dat er nauwelijks gelegenheid was tot openbare debatten. In Frankrijk en feitelijk overal waar in de jaren twintig van de negentiende eeuw verkiezingen werden gehouden, zorgde censuskiesrecht, vaak gebonden aan uitvoerig opgestelde regels, ervoor dat alleen de rijken konden worden verkozen. Het resultaat was wijdverbreide onverschilligheid, zelfs onder de burgers die moesten stemmen; in 1816 nam bijvoorbeeld maar 5 procent van het (in elk geval uiterst kleine) electoraat de moeite om een stem uit te brengen tijdens de lokale verkiezingen in Königsberg. In sommige regio's bestonden de representatieve instellingen die de bevolking vertegenwoordigden uit ouderwetse klassen, beperkt tot de adel; in Pruisen waren deze instellingen, die in 1823 werden opgericht, bedoeld om de regering te adviseren in plaats van deel te nemen aan debatten. Vaak kwamen ze samen in een kamer in een van de koninklijke paleizen. Niettemin bleef het een feit dat er in de jaren twintig van de negentiende eeuw in de meeste Duitse staten representatieve instellingen waren, hoe beperkt en begrensd ze ook waren in hun samenstelling en macht. Het idee van 'verlicht despotisme' was in de Franse Revolutie gesneuveld en het kon geen nieuw leven meer worden ingeblazen. De regering was breder opgezet; Duitse staten werden bureaucratisch bestuurd in plaats van autocratisch en een aan regels gebonden bestuurlijk systeem werd op veel plaatsen gezien als een effectievere beperking van de willekeurige macht van de heerser dan representatieve instellingen ooit zouden kunnen zijn. In veel gevallen behoorden dezelfde mannen tot beide. De jonge Otto von Bismarck (1815-1898), die niet genoot van zijn vroege ervaringen als

ambtenaar, merkte in 1838 op: 'Om deel te nemen aan het openbare leven moet iemand een bezoldigde en afhankelijke dienaar van de staat zijn en geheel tot de bureaucratische kaste behoren.'

REVOLUTIE EN REPRESSIE

De wijdverbreide wens onder regeringen in Europa om veilige collectieve verdedigingen in het leven te roepen om de kans op herhaling van de allesverwoestende oorlogen uit de vorige decennia te voorkomen, kwam niet alleen tot uitdrukking in het idee van de 'Heilige Alliantie', maar ook in een breed scala aan andere maatregelen die werden getroffen om samenwerking tussen de zegevierende machten te bevorderen. Vooral de Grote Alliantie die op aandringen van de Britse minister van Buitenlandse Zaken, Lord Castlereagh, werd opgericht en waarin diplomaten uit Brittannië, Oostenrijk, Pruisen en Rusland en later ook Frankrijk waren vertegenwoordigd, zou regelmatig in algemene vergaderingen bijeenkomen om de internationale samenwerking te waarborgen. Tijdens bijeenkomsten arrangeerden en realiseerden afgevaardigden van deze grootmachten een reeks afspraken, waaronder de afkeuring van de aanspraak van Beieren op een deel van het grondgebied van groothertogdom Baden tijdens het Congres van Aken in 1819 en een neerwaartse bijstelling van de herstelbetaling die Frankrijk aan de bondgenoten moest doen voor de verwoestingen die tijdens de revolutieoorlogen en napoleontische oorlogen waren aangericht. Ze maakten ook een einde aan de geallieerde bezetting van Frankrijk en lieten de Fransen informeel toe tot het Concert van Europa [de Grote Alliantie]. De monarchie moest het fundament van orde vormen en moest in principe absoluut van aard zijn; een gematigde variant was alleen wenselijk wanneer een absolute monarchie vanwege oude wetgeving, zoals staten of vergaderingen van vooraanstaande personen, of door vertegenwoordigende raden waarvan de macht strikt was beperkt, onvermijdelijk was. Deze principes werden niet volledig gedeeld door de Britten, van wie

de grondwet een machtige verkozen wetgevende macht bevatte, en gedurende de jaren twintig kwamen de verschillen tussen de Britse en de Oostenrijkse interpretatie van deze afspraken regelmatig aan de oppervlakte, waardoor het moeilijker was gezamenlijk actie te ondernemen.

Toch begon het inmiddels duidelijk te worden dat het liberaal constitutionalisme, geïnspireerd door de erfenis van de Franse revolutionaire en napoleontische heerschappij en door de idealen van volkssoevereiniteit, die tot uitdrukking kwamen in wijdverbreid op-roer tegen de Fransen in de laatste jaren van hun heerschappij over Europa, niet dood was. De aanhangers in alle windstreken van Europa werden steeds ontevredener over het autoritaire beleid van de Restauratie. In Spanje verwierp koning Ferdinand VII (1784-1833), die door Napoleon weer op de troon was gezet nadat het Franse leger tijdens de oorlog op het schiereiland was verslagen, de liberale grondwet die in 1812 was aangenomen en werd het absolutistische regime uit vroeger dagen weer in ere hersteld. Hij gaf de eerder verbannen jezuïeten hun vrijheid weer terug, stelde strenge censuur in en herstelde de aristocratie en de landerijen van de kerk die tijdens de bezetting door Napoleon waren vervreemd. Ministers werden persoonlijk en rechtstreeks verantwoordelijk aan de koning en mochten gezamenlijk beleid niet bespreken. Ferdinand nam ze aan en ontsloeg ze zoals het hem uitkwam, waardoor de gemiddelde ambtsperiode van ministers tussen 1814 en 1820 niet langer dan zes maanden bedroeg. Wilden ministers een regeerperiode overleven, dan moesten ze op de meest openlijke manier blijk geven van hun trouw aan reactionaire principes. Generaal Francisco de Eguia (1750-1827), de minister van Oorlog, gaf blijk van zijn trouw aan het ancien régime door een achttiende-eeuwse pruik te dragen. De koning draaide de tijd nog verder terug door de vrijmetselaars te verbannen en de inquisitie nieuw leven in te blazen; het leidde direct tot een ketterjacht.

Hierdoor werd het voor de regering moeilijk om op een samenhangende of effectieve manier te reageren op de opstanden in Spaans-Amerika, eens te meer omdat de regering van Ferdinand een

onverzettelijke lijn volgde en weigerde om ook maar een concessie aan de rebellen te doen. De financiële problemen als gevolg van de Franse bezetting en de naoorlogse economische depressie werden nog eens verergerd door de kosten voor het sturen van militaire expedities langs de Atlantische Oceaan in een ijdele poging de controle te herstellen. Toen het jaar 1820 aanbrak was de Spaanse staat in feite failliet en niet in staat om zelfs nog het leger te betalen terwijl het soldaten monsterde voor een nieuwe expeditie naar Zuid-Amerika.

In januari 1820 spraken onderofficieren zich publiekelijk uit voor de grondwet van 1812 en werd een traditie van de militaire *pronunciamiento* in het leven geroepen die langer dan een eeuw in stand zou blijven. Ferdinand had veel militairen en guerrillaleiders die tegen Napoleon hadden gestreden links laten liggen, waardoor ze zich nog meer naar het liberalisme keerden. Ze werden daarin vergezeld door ontevreden burgerambtenaren, van wie er velen gearresteerd of verbannen waren geweest, of gedwarsboomd door de koninklijke houdgreep op het openbare leven en op vrije meningsuiting. Vanwege de wanordelijke inefficiëntie van de Spaanse politie konden de mannen een hele reeks samenzweringen uitvoeren, vooral door vrijmetselaarsloges die natuurlijk – alle politieverboden op hun activiteiten ten spijt – in het geheim bleven samenkomen. De samenzweringen waren allemaal mislukt, inclusief het plan om de koning tijdens een bezoek aan een bordeel te doden. In 1820 werden de samenzweerders echter gesteund door de legertop en soldaten, die zich voelden aangetrokken tot de gedachte niet nog een nutteloze expeditie naar Amerika te hoeven maken. Het oproer won aan kracht in de provincies en won uiteindelijk door openbare demonstraties buiten het koninklijk paleis waarin het volk protesteerde tegen de hoge belastingen die de regering had opgelegd in een poging om de afbrokkelende financiën te redden. Ferdinand werd gedwongen de grondwet van 1812 te erkennen, om een *Cortes* (wetgevende vergadering) te ontbieden en om in de komende drie jaar de weg vrij te maken voor een liberale regering. Hij sprak echter consistent zijn veto uit over alle resoluties van de Cortes en deed alles wat hij kon om de acties van de constitutionalisten te

dwarsbomen. In die toenemende chaos en wanorde, vergezeld door escalerend geweld in steden en op het platteland, riep de koning om een internationale interventie. In 1823 had de Cortes de halsstarrige heerser afgezet en begonnen radicalen te dreigen met een herhaling van de septembermoorden die tijdens de revolutie in Parijs hadden plaatsgevonden. Een van hen, de jakobijn Juan Romero Alpuente (1762-1835) – door een van zijn criticasters minachtend omschreven als ‘lelijk, vuil en slecht gekleed’ – zinspeelde op de moordpartijen en merkte dreigend op dat ‘14.000 in één nacht werden geëxecuteerd’.

De toenemende chaos en dreiging van revolutie in Spanje kon vanuit het standpunt van de Heilige Alliantie niet worden getolereerd. De crisis werd vergezeld door soortgelijke gebeurtenissen in Italië. Daar droeg koning Victor Emanuel I (1759-1824) ook het ultieme symbool van herstel, de achttiende-eeuwse pruik, toen hij in 1814 uit ballingschap terugkeerde om over het koninkrijk Piëmont-Sardinië te regeren. Hij herstelde ook het rechtssysteem van voor het napoleontische tijdperk; alleen in het voormalige onafhankelijke Genua waren de lokale bezwaren te sterk om er het systeem opnieuw in te voeren. Hij herstelde de privileges van de aristocratie (inclusief het exclusieve recht om loges in opera’s te bezetten, een kwestie van cultureel gewicht in Italië) in ere en bood het feodalisme op het eiland Sardinië de ruimte om te worden voortgezet. Joden en protestanten verloren de rechten die ze onder de Franse overheersing hadden verworven. Victor Emanuel droeg de controle op de censuur en het onderwijs over aan de jezuïeten. In het hertogdom Modena werden de hervormingen van Napoleon teruggedraaid. Hetzelfde gebeurde, het mag geen verrassing heten, in de centrale Italiaanse staten die werden geregeerd door paus Pius VII (1742-1823). De paus schafte onder andere de straatverlichting en de vaccinatie tegen de pokken af, beide verwerpelijke moderne innovaties. In andere delen van het schiereiland bleven veel van de juridische en bestuurlijke hervormingen van Napoleon van kracht. Dat was bijvoorbeeld het geval in het door het huis Bourbon geregeerde Koninkrijk der Beide Siciliën. Het liberaalst van alle was het groothertogdom Toscane in het noorden,

waar de waarden van de Verlichting al lange tijd de basis vormden voor de bestuurlijke praktijk. De Oostenrijkse invloed, bevestigd door gewapende garnizoenen in de Pauselijke Staat, was aanwezig om elke gevaarlijke opleving van liberalisme de kop in te drukken.

Ook hier begon echter onvrede de kop op te steken onder de opgeleide mannen die ruw uit de functies waren verdreven die ze tijdens de napoleontische tijd hadden bezet om ruimte te maken voor terugkerende aristocraten, terwijl in het Koninkrijk der Beide Siciliën, waar een groot deel van hen op hun post mocht blijven, bestuurlijke banen niet voor het oprapen lagen. Lokale notabelen namen aanstoot aan het centraliserende beleid van het nieuwe koninkrijk omdat ze hun gezag ingeperkt zagen worden. De dienstplicht leidde tot verzet onder de lagere klassen. Het nieuwe koninkrijk Lombardije-Venetië behield de meeste hervormingen van Napoleon, wat leidde tot een sterk gecentraliseerd bestuur, staatscontrole over benoemingen voor hogere posities in de kerk, geen teruggave van geconfisqueerde landerijen en het behoud van een groot deel van de burgerambtenaren die tijdens het napoleontische tijdperk waren benoemd. Niettemin gaf het feit dat het bestuur over de Habsburgse monarchie in Wenen was gecentraliseerd de burgerambtenaren een gevoel van onmacht, wat nog eens werd onderstreept door het feit dat vooral Duitstaligen in de hoofdstad van Habsburg promotie konden maken. De militaire dienstplicht, die nu acht jaar duurde in plaats van vier, werd uitgebreid en Italiaanse rekruten maakten grote kans om te dienen in verafgelegen streken van de monarchie, ten noorden en oosten van de Alpen. Achtereenvolgende gouverneurs van het koninkrijk waarschuwden Von Metternich om niet in dezelfde fout te vervallen als de hervormingsgezinde achttiende-eeuwse koning Jozef II van Habsburg (1741-1790), die had geprobeerd uniformiteit en centrale controle aan het hele rijk op te leggen. ‘De Lombarden,’ verklaarde een van hen, ‘zijn niet in staat gebleken en zullen nooit in staat zijn om aan de Germaanse vormen te wennen die aan de regering van hun land worden opgelegd.’

De frustratie van lokale notabelen over de centralisatie van de staat werd gedeeld door de mannen die betrokken waren geweest bij het

verzet tegen Napoleon. In Zuid-Italië hadden ze zich al rond 1806 verenigd in vrijmetselaarachtige geheime genootschappen onder de naam *carbonari*, die na 1815 model stonden voor hun Franse evenknie (de Charbonnerie). Deze groepen waren door de Britten aangemoedigd om samen te zweren tegen de napoleontische overheersing. Oppositie tegen absolutisme vormde een belangrijk onderdeel van de beweging en na de val van Napoleon vonden de leden een nieuw voorwerp voor hun activiteiten in wat zij zagen als de tirannie van de herstelde regeringen die in veel delen van het schiereiland de macht hadden gegrepen. De carbonari kwamen, geïnspireerd door het voorbeeld van de Spaanse liberalen, in opstand. Vergezeld door misnoegde soldaten marcheerden ze door Napels en dwongen ze koning Ferdinand I (1751-1825) der Beide Siciliën, in de volksmond bekend als *Re Nasono* (koning Neus vanwege zijn ongewoon grote neus), om de Spaanse grondwet van 1812 te aanvaarden. De onrust verspreidde zich over het schiereiland en liberalen in Piëmont troffen voorbereidingen voor een oproer tegen de reactionaire vorst. In maart 1821 hesen ontevreden officieren in een aantal Piëmontese garnizoenen de *tricolore* en trad de verschrikte Victor Emanuel af; hij werd opgevolgd door zijn onverzettelijke reactionaire broer Karel Felix (1765-1831), die vanuit zijn veilige toevluchtsoord in Modena, buiten het koninkrijk, een ernstige waarschuwing deed uitgaan dat hij niets zou tolereren dat 'zijn sterke koninklijk gezag' zou inperken. Ondertussen werd de leider van de Piëmontese opstand, graaf Santorre di Santarosa (1783-1825) door de regent, de jonge en vermoedelijk liberale Karel Albert (1798-1849), benoemd tot minister van Oorlog, waarna hij zich begon voor te bereiden op een invasie van het door Oostenrijk geregeerde Lombardije.

Deze gebeurtenissen in Italië en Spanje brachten een collectieve uitdaging van grote proporties met zich mee voor het conservatieve programma dat door Wenen was aangenomen. Hoewel de Russische tsaar aandrong op een interventie, namen de Oostenrijkers en Britten de Spaanse situatie in eerste instantie niet erg serieus, maar toen de liberale beweging zich door Italië verspreidde, voelden de

Oostenrijkers zich bedreigd. Tijdens een conferentie die eind 1820 in Troppau in het Oostenrijkse Silezië werd gehouden kwam de Heilige Alliantie, ondanks bezwaren van de Britten, overeen om in actie te komen. Deze beslissingen werden opnieuw bekrachtigd tijdens een andere conferentie, die begin 1821 in Laibach plaatsvond; tijdens de conferentie was ook Ferdinand aanwezig, die was vrijgelaten uit zijn gevangenschap in Napels nadat hij had beloofd de grondwet te zullen respecteren – een belofte die hij aan zijn laars lapte zodra hij in veiligheid was. De Oostenrijkers stuurden een leger naar de Pauselijke Staat, die ze op 23 maart met minimale weerstand wisten te bereiken. De revolutionairen, verdeeld tussen aanhangers van de democratische carbonari en de gematigde liberale aanhangers van de voormalige napoleontische heerser Joachim Murat (1767-1815), van wie er velen onder zijn bewind hadden gediend, konden slechts minimale tegenstand bieden. In Sicilië had het nieuws van het oproer in Napels geleid tot een volksofstand met rellen op straat, mensenmassa's die de gevangenen in Palermo bestormden en bendes van ambachtlieden die twee van de belangrijkste constitutionele liberalen onthoofdden. De ambachtsgildes kregen de belangrijkste rol in het goedkeuren van de acties van de overgangsregering, waardoor de lokale liberalen werden omzeild. De gebeurtenissen toonden onder andere de omvang van de naoorlogse economische depressie in de regio, maar ze beangstigden de lokale notabelen; buiten Palermo hadden de rebellen maar weinig aanhangers, waardoor ze het Napolitaanse leger op het eiland niet konden verslaan. De komst van de Oostenrijkers maakte een einde aan het oproer.

Ondertussen stuurden de Oostenrijkers ook een leger naar Noord-Italië, waar ze de rebellen ook gemakkelijk versloegen en meer dan 1000 van hen in ballingschap stuurden. Onder hen bevond zich ook Santarosa, die een tijd onder een valse naam in Parijs woonde voordat hij door de politie werd ontdekt en opnieuw werd verdreven; hij kwam uiteindelijk in Nottingham terecht, waar hij zijn kostje bijeenscharrelde door Frans en Italiaans te doceren. De situatie van de vluchtelingen inspireerde de vijftienjarige Genuese

student Giuseppe Mazzini (1805-1872), die hen in april 1821 op de kade van Genua ontmoette, waar ze op zoek waren naar een schip dat hen naar Spanje kon brengen en die bedelden om geld 'voor de ballingen van Italië'. 'Die dag,' vertelde Mazzini later, 'was de eerste waarop een verwarde gedachte gestalte kreeg [...] de gedachte dat wij Italianen konden en dus móesten strijden voor de vrijheid van ons vaderland.' In het kielzog van de Oostenrijkse overwinningen werden 97 carbonari en andere opstandelingen tot de dood veroordeeld (hoewel ze op zeven na allemaal waren gevlucht en bij verstek werden veroordeeld). De straffen van de rest werden omgezet in gevangenisstraf. De in ere herstelde koning Ferdinand I in het Koninkrijk der Beide Siciliën was niet zo mild; onder Antonio Minutolo, prins van Canossa (1768-1838), zijn minister van Politie, vonden er massale arrestaties en veroordelingen plaats, waarbij verschillende leden van de carbonari in het openbaar werden geëxecuteerd en tal van andere een lange gevangenisstraf kregen opgelegd. Dit werd zelfs Von Metternich te gortig en hij zette de wraakgierige monarch dan ook met succes onder druk om zijn minister te ontslaan. Autoritaire maatregelen waren nu aan de orde van de dag. In de Pauselijke Staat herstelde de nieuwe paus, Leo XII (1760-1829), getto's voor de Joden en werd het gezag van de jezuiten over het onderwijs versterkt. Overal in Italië werden massaal burgerambtenaren ontslagen van wie werd vermoed dat ze hadden deelgenomen aan de revoltes of ermee hadden gesympathiseerd. Karel Felix, de nieuwe koning van Piëmont, zei met betrekking tot het merendeel van de gewone burgers: 'de slechten zijn allemaal opgeleid en de goeden zijn onwetend'; alleen het leger en de kerk konden nog worden vertrouwd.

De congresmachten vonden het moeilijker om te beslissen wat er moest gebeuren met de situatie in Spanje. Uiteindelijk stuurden de Fransen in april 1823, tot groot ongenoegen van Von Metternich, een leger om Ferdinand VII weer in ere te herstellen. Hoewel de Spaanse revolutionairen de weerstand tegen Napoleon en 'de energie en beslissingen die de wereld in 1808 hadden verwonderd' in gedachten riepen, gingen de 100.000 Franse soldaten omzichtig te

werk om plunderingen te voorkomen; ze betaalden voor hun eten en benodigdheden. De soldaten stuitten niet op noemenswaardige weerstand van het Spaanse volk of van het Spaanse leger, waarvan de generaals snel vrede sloten met de vorst. Ferdinand had de laatste dagen van zijn gevangenschap in Sevilla doorgebracht met het werpen van papieren pijltjes vanaf het dak van zijn loge op het naderende Franse leger. Hij ontsloeg nu de liberale ministers en instutueerde opnieuw een koninkrijk, zuiverde het leger en smoorde de vrijheid van gedachte op elk niveau in de kiem. Het leger werd hervormd op basis van persoonlijke dossiers waarin de politieke sympathieën van alle officieren waren vastgelegd. Dit was allemaal tegen de zin van de Franse bezettingsmacht, die aandrong op verzoening. Ook sommige koningsgezinde officieren vonden dat Ferdinands zuivering te ver ging; de kapitein-generaal van Catalonië stond bijvoorbeeld liberale hoogleraren toe verdachte boeken uit de universiteit te verwijderen voordat een delegatie van koningsgezinde ‘zuiveraars’ werd toegelaten. De repressie slaagde over het algemeen echter en de weinige pogingen tot liberaal oproer waaiden gemakkelijk over nu er geen steun door het volk werd geboden.

Het voorbeeld van de Spaanse liberalen inspireerde niet alleen in Italië maar ook in Portugal. De complexe tegenkrachten van het tijdperk werden geïllustreerd door de korte loopbaan van de liberale Portugese legerofficier Gomes Freire de Andrade (1757-1817), die in het Portugese Legioen van Napoleon had gediend en keizerlijk gouverneur van Dresden was geworden. Freire, grootmeester van de vrijmetselaars in Lissabon, was gearresteerd vanwege zijn betrokkenheid bij een vermoedelijk complot om het Britse militaire gezag onder burggraaf Beresford (1768-1854) omver te werpen, een Britse generaal die was aangesteld als hoofd van het Britse leger en de titel van maarschalk had gekregen. De transnationale carrières van beide mannen, kenmerkend voor de jaren direct na het napoleontische tijdperk, eindigden allebei in mineur: Freire werd veroordeeld wegens hoogverraad en in 1817 geëxecuteerd, terwijl een bont gezelschap van ambachtslieden uit de middenklasse en legerofficieren zich, geïnspi-

reerd door het januarioproer in Spanje, in augustus 1820 uitsprak tegen de Britten. Het werd Beresford, die naar Brazilië was gegaan om meer macht van de koning te krijgen, bij zijn terugkeer verhinderd om te ontschepen en hij keerde terug naar Groot-Brittannië, waar hij in 1821 een nieuwe en politiek minder gevaarlijke functie aanvaardde als gouverneur van Jersey.

De Portugese revolutionairen vaardigden na lange onderhandelingen in 1822 een radicale grondwet uit. Er werd een parlement verkozen, de monarchie werd hersteld – zij het met minder macht –, de burgerrechten werden uitgebreid en de feodale beperkingen op vrije handel in Portugal werden afgeschaft, terwijl tegelijkertijd de mercantiele regels voor de handel met Brazilië in oude luister werden hersteld. Dit leidde, zoals we zagen, tot de afscheiding van Brazilië van Portugal. De Franse interventie in Spanje leidde in 1823 echter tot een militaire coup waarbij een jonge brigadier, João Saldanha (1790-1876), een klein leger op de been bracht en naar Lissabon marcheerde, daar het parlement met ‘extremisten’ ontbond en een nieuwe grondwet uitvaardigde die de koning, Johan VI (1767-1826), meer macht gaf. Dit haalde echter niets uit, want de koning wekte onder de liberalen een wijdverbreide afkeer op met zijn uitnodiging aan Beresford om terug te keren als zijn persoonlijke adviseur, terwijl de pogingen van Saldanha om tot een compromis te komen er niet toe leidden de conservatieven, die hem met argwaan bezagen als een leidende figuur binnen de vrijmetselaars, tevreden te stellen. Saldanha's staatsgreep was genoeg om een Franse invasie te voorkomen, maar wakkerde het vuur van het conflict in Portugal aan; binnen enkele jaren zou dat vuur opvlammen tot een openlijke burgeroorlog.

Verder weg, in Rusland, was een jongere generatie legerofficieren in contact gekomen met de ideeën van de Franse Revolutie en de bestuurlijke voorschriften van Napoleon tijdens de oorlog en met name tijdens de bezetting van Frankrijk in 1815. Net als in andere landen oefenden de vrijmetselaars er hun invloed uit, met nadruk op humaniteit en filantropie en de mogelijkheden van open discussies achter gesloten deuren. Sommige Europese liberalen waren goed

bekend binnen de Russische elite en een aantal Russische legerofficieren had contact gelegd met de Zwitserse carbonari. In februari 1816 vormde een deel van hen een 'Unie van het heil', waarbinnen jonge gardeofficieren uit adellijke families ideeën bespraken, zoals de afschaffing van de herendienst en openbare berechtigen in openbare rechtbanken in plaats van de geheime processen die zo gewoon waren in Rusland. In februari 1817 veranderde de Unie in de Unie van Welzijn en werd een doorwrochte organisatie opgericht met leden die concepten voor een nieuwe Russische grondwet maakten op basis van de grondwet van de vs. Enkelen, met name Pavel Pestel (1793-1826), een jonge kolonel die in 1812 tijdens de invasie van Napoleon bij de Slag bij Borodino gewond was geraakt, gingen verder en pleitten voor de afschaffing van titels en rechten van de adelstand en voor de bestrijding van armoede door nationalisering van het land. Pestel wilde een Russische republiek onder leiding van één enkele wetgevende macht en met een centraal bestuur. Zijn liberalisme breidde zich niet uit tot de niet-Russische delen van de bezittingen van de tsaar, waaronder Finland, de Baltische staten, Georgië, de Kaukasus, Wit-Rusland en Oekraïne; hij was ervan overtuigd dat alle onderworpen nationaliteiten zouden moeten worden samengevoegd tot een Russische nationaliteit. De enige uitzondering betrof de Polen, die recht hadden op een bepaalde mate van onafhankelijkheid. (De autonome, grondwettelijke status van Congres-Polen was een van de factoren die de groep beïnvloedde, want waarom zou Rusland geen grondwet kunnen krijgen als Polen er ook een had?)

Tegen 1823 was de groep uitgebreid met een andere radicale geheime organisatie, de Sociëteit van Verenigde Slaven, waarvan de 25 leden ook legerofficieren waren, zij het uit een lagere sociale klasse. Ze vormden plannen om de tsaar als voorbode van een revolutie te arresteren of zelfs te vermoorden. Op 19 november 1825 stierf Alexander I echter zonder een wettige zoon achter te laten. Hij werd, tot ontsteltenis van de revolutionairen, niet opgevolgd door zijn broer, groothertog Constantijn (1779-1831), die de volgende in de lijn van de troonsopvolging was en de reputatie van liberaal genoot – hoewel

het onduidelijk is in hoeverre dat gerechtvaardigd is. Constantijn, getrouwd met een Poolse gravin, besloot in Polen te blijven en deed afstand van de troon. Daarop ging de opvolging over op de jongste van de drie broers, Nikolaas, die ook een zoon had en daarmee een voortzetting van de Romanov-dynastie verzekerde. Nikolaas I (1796-1855) had de reputatie van reactionair verworven, waardoor de drang van de samenzweerders om in te grijpen werd versterkt. Nikolaas, door een informant op de hoogte gesteld van de samenzwering, haastte zich om zichzelf op 14 december 1823 tot keizer uit te roepen en ondermijnde daarmee de pogingen van de revolutionairen om zijn opvolging door middel van een staatsgreep te voorkomen. De revolutionairen brachten 3000 soldaten op de been op het Senaatplein in Moskou en schoten een bemiddelaar die door de tsaar was gestuurd dood. Daarop gaf de tsaar zijn eigen soldaten, ruim 9000 in getal, de opdracht om het vuur te openen. De revolutionaire strijdkrachten ontvluchtten het strijdperk. Op 3 januari 1826 werd een kleiner oproer, verder zuidwaarts, uiteengeslagen. De zogenaamde revolutie was voorbij. Nikolaas stelde een onderzoekscommissie in die 600 burgers onderzocht en 121 van hen berechtte; 5 personen, onder wie Pestel, werden ter dood veroordeeld, 31 werden veroordeeld tot ballingschap met dwangarbeid in Siberië en 85 werden veroordeeld tot kortere gevangenisstraffen.

De rebellen gingen de geschiedenis in als de 'decembristen'. Net als soortgelijke groepen in andere Europese landen in de jaren twintig van de negentiende eeuw waren het jonge legerofficieren uit de hogere klassen. Ze richtten zich op een militaire coup, maar waren tegelijkertijd intellectuelen, beïnvloed door hun ervaringen tijdens de Franse revolutionaire en napoleontische oorlogen en geïnspireerd door democratische en egalitaire ideeën. Net als in andere landen vormden geheime genootschappen, afgeleid van of geïnspireerd door de vrijmetselarij, de voorkeursmethode om een revolutie te bespreken en voor te bereiden. Ze hadden een enorme, alarmerende uitwerking in de kanselarijen in Europa. Von Metternich noemde ze 'een echte macht, des te gevaarlijker omdat hij in het donker werkt en alle delen

van het maatschappelijke lichaam ondermijnt en overal de zaden achterlaat van een morele pest die zich niet langzaam ontwikkelt en toeneemt'. Alleen nauwe samenwerking met de grootmachten van Europa, zo had Von Metternich in december 1820 tegen Alexander I gezegd, zou de dreiging kunnen afwenden. Conservatieve schrijvers gaven geheime genootschappen, zoals de vrijmetselaars, de schuld van de revolutie van 1789. 'Onder de zieke mensen,' merkte een van hen in 1815 op, 'vind je samenzweringen.' De Habsburgse regering verplichtte alle burgerambtenaren tot het zweren van een eed dat ze niet tot een geheim genootschap behoorden. Paranoia was schering en inslag. In 1814 vroeg de Habsburgse keizer Frans II zelfs om een verslag over dasspelden waarmee hij mannen had zien lopen tijdens zijn bezoek aan Florence. Hij was bang dat ze een soort geheim teken van de vrijmetselarij waren. Zijn informanten probeerden informatie uit heel Europa te verzamelen en vormden zich een alarmerend beeld van een enorm internationaal netwerk van samenzweerders. Het feit dat sommigen van hen namen gebruikten – *carbonari* – die nationale grenzen overschreden, leek deze vermoedens te bevestigen. Halverwege de eeuw kon de Engelse politicus en romanschrijver Benjamin Disraeli (1804-1881) nog steeds de visie verkondigen dat de geheime genootschappen 'Europa bedekken als een netwerk': 'Ze kunnen, handelend in harmonie met een grote volksbeweging, de maatschappij vernietigen, zoals ze dat deden aan het einde van de vorige eeuw,' zo waarschuwde hij op zijn gebruikelijke melodramatische wijze.

Deze visies werden tot in het extreme overdreven. Negentiende-eeuwse staten hadden minder te vrezen van de revolutionaire bewegingen zelf dan van de angst ervoor. De angst weerspiegelde onder andere Von Metternichs wens een rechtvaardiging te vinden voor internationaal gecoördineerde repressie en de onbedwingbare neiging van Disraeli tot romantiek. Toegegeven, er waren contacten tussen personen die betrokken waren bij geheime genootschappen in verschillende landen, maar ze vormden op geen enkele manier een samenhangende of gecoördineerde organisatie. De golf van geheime, vooral militaire, revolutionaire samenzweringen was in 1823 in het

grootste deel van Europa overgetrokken; de revolte van de decembristen in 1825 vormde een soort sluitstuk. Niettemin waren de geheime genootschappen in sommige opzichten het eerste, manke en embryonale voorbeeld van een internationale revolutionaire beweging. De omwentelingen in de vorige decennia hadden de politiek in 1815 een internationaal karakter gegeven. Nagenoeg elk land in Europa was onder de voet gelopen of bezet door buitenlandse legers en had op zijn beurt troepen gestuurd om andere landen onder de voet te lopen of te bezetten. Deze ontwikkeling zou zich in de loop van de eeuw keer op keer herhalen in sterkere en beter georganiseerde vormen.

Natuurlijk waren er ook nationale bijzonderheden. In Groot-Brittannië waren het niet de lagere officieren die samenzwoeren om de regering omver te werpen, maar was het een groep jakobijnen die zichzelf de Spencerse filantropen noemden, naar Thomas Spence (1750-1814), een tegenstander van het omheinen van gemeenschappelijke grond, die pleitte voor universeel kiesrecht en het einde van de landadel. Ze probeerden onder leiding van Arthur Thistlewood (1774-1820) – die in 1816 betrokken was geweest bij het protest in Spa Fields, toen de spenceanen een massale bijeenkomst hadden willen gebruiken om de Tower in Londen te bestormen – de dood van George III (1738-1820) aan te grijpen om oproer te maken, net zoals de decembristen dat een paar jaar later wilden doen na de dood van de tsaar. Het was de bedoeling een diner van het kabinet te verstoren en alle aanwezigen te doden; een van de samenzweerders pochte dat hij ze allemaal zou onthoofden en twee hoofden zou tentoonstellen op de Westminster Bridge. Dit zou, zo stelden de samenzweerders zich voor, een algemeen oproer tegen de regering veroorzaken, waarna zij een commissie voor de openbare veiligheid in het zadel zouden helpen in de lijn van de Franse revolutionairen in het begin van de jaren negentig van de achttiende eeuw. De massamoord werd echter in feite beraamd door een lid van de groep, George Edwards (1788-1843), die spion voor de politie was geworden en optrad als een agent-provocateur. Hij verraadde het plot aan het ministerie van Binnenlandse Zaken, dat het hoofdkantoor van de samenzweerders in Cato Street

binnenviel. In het gevecht dat daarop volgde, reeg Thistlewood een van de politieagenten aan het zwaard, maar hoewel een paar van de samenzweerders ontsnapten, werden de meeste gearresteerd; tien werden er berecht voor verraad. Vijf van de samenzweerders werden voor de rest van hun leven gedeporteerd, terwijl de andere vijf, onder wie Thistlewood, op 1 mei 1820 in het openbaar werden opgehangen, losgesneden en onthoofd (een daad die luid boegeroep van de enorme schare toeschouwers opleverde).

De samenzweerders van Cato Street verschilden van andere samenzweerders in die zin dat het burgers waren en geen militairen, maar in andere opzichten waren ze typische exponenten van de revolutionaire politiek aan het begin van de jaren twintig. De Russische decembristen waren, zelfs nog meer dan hun tegenhangers in Groot-Britannië, Spanje of Italië, vanwege al hun egalitaire idealen grotendeels afgesneden van de rest van de samenleving; ze waren van aristocratische afkomst, maar hadden een democratische geest en wilden de basis van de politiek verbreden, maar slaagden er niet in de steun te verwerven waarmee ze hun idealen konden realiseren. Vanwege de afwezigheid van een echte burgermaatschappij in Rusland waren de decembristen veroordeeld tot de traditionele middelen van een militaire coup om hun ideeën in de praktijk te brengen. Elders in Europa vormde een militaire coup ook het favoriete middel om regimes van na de Restauratie omver te werpen. In de landen waar in de loop van het einde van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw al een publieke sfeer was opgekomen, was de betrokkenheid van de burgerbevolking uit de ontwikkelde klassen – juristen, artsen, leerkrachten, handelaren – bij revolutionaire activiteiten echter groter dan in Rusland. Waar ze echter werden bedreigd door de revolutie van de massa, zoals in Sicilië, kwamen ze snel terug van radicale actie. Het voorbeeld van het bondgenootschap van de jakobijnen met de plebejische machten van de *sans-culottes*, dat het land in een terreurbewind was gestort, was na 1815 voldoende om ontwikkelde liberale groeperingen ervan af te houden om de gewone burgers in hun plannen te betrekken, tenzij ze geen enkele keuze hadden. Aan

de meest wijdverbreide ongeregeldheden uit de jaren van de Restauratie, de ‘Hep-Hep’-rellen van 1819, hadden weliswaar leden van de ontwikkelde klassen en ambachtslieden en andere leden uit de lagere klassen meegedaan, maar het antisemitische karakter van deze rellen stootte veel liberalen af. De aanval van oproerkraaiers op eigendommen alarmeerde bovendien Von Metternich, die hen als een ernstige bedreiging voor de openbare orde zag: overal waar ze zouden uitbreken, schreef hij in 1819, ‘bestaat er geen veiligheid, want dezelfde zaak zou op elk moment naar boven kunnen komen voor welke andere kwestie dan ook’. Deze visie werd grotendeels gedeeld door liberalen uit de middenklasse. Hun angst voor de oncontroleerbare massa zou later in de eeuw opnieuw de kop opsteken, met ernstige repercussies voor revolutionairen.

DE GENDARME VAN EUROPA

Van alle regimes die tijdens de Restauratie na 1815 in het zadel werden geholpen of in ere werden hersteld, was het regime van tsaar Nikolaas I van Rusland zonder twijfel het conservatiefst. De beroepsmilitair, met een reputatie vanwege zijn strenge discipline, was getrouwd met een prinses uit Pruisen en bewonderde de instellingen in het land waar zij vandaan kwam. Hij sprak een aantal talen en had Engeland, Frankrijk en Schotland bezocht, maar verwierp de politieke en juridische stelsels van deze landen omdat ze ongeschikt zouden zijn om in zijn eigen land te worden nagevolgd. Liberale intellectuelen vonden hem een sinistere figuur en wellicht kleurde de revolve van de decembristen aan het begin van zijn regeerperiode Nikolaas’ houding ten opzichte van hervormingen gedurende de rest van zijn leven. Hij was, meer nog dan zijn voorganger Alexander I, vastbesloten om elke herhaling van de samenzwering door de decembristen in de kiem te smoren. Nikolaas’ held was Peter de Grote (1672-1725), van wie hij een buste op zijn bureau had staan. Tegen een ambtenaar zei hij: ‘Dit is het model dat ik mijn hele regeerperiode wil volgen.’

Zodra hij de troon had bestegen hervormde de nieuwe tsaar zijn regering en centraliseerde hij de macht in zijn persoonlijke keizerlijke kanselarij; het eerste departement vormde zijn eigen secretariaat, het tweede codificeerde de wet onder leiding van Speransky en het vierde droeg zorg voor de aspecten van het onderwijs. Graaf Sergei Semyonovich Uvarov (1786-1855), die 16 jaar lang Nikolaas' minister van Onderwijs zou zijn, wilde universiteiten om 'excessieve impulsen ten aanzien van het abstracte, in het nevelige veld van politiek en filosofie' te beteugelen en om studenten te trainen in het weerstaan van 'zogenaamde Europese ideeën'. Het doel van het onderwijs was, zo zei hij, het bieden van een 'diepe overtuiging en van een warm geloof in de oprechte reddende Russische principes van autocratie, orthodoxie en het nationale principe, dat het plechtanker vormt van onze redding en de meest trouwe belofte aan de kracht en grootheid van ons land'. Tegelijkertijd breidde Uvarov de universiteiten uit en hield hij toezicht op een bescheiden groei van het schoolsysteem. Hij hervormde het universiteitsbestuur en moedigde aan tot het bestuderen van wetenschappen en van de oude klassieken. Uvarov was dan misschien reactionair, hij was geen obscurantist; zijn beleid voor hoger onderwijs legde de basis voor de opkomst van het eigenaardige Russische sociale stratum, de intelligentsia, in de jaren veertig en vijftig van de negentiende eeuw.

Het derde departement van de keizerlijke kanselarij, dat verantwoordelijk was voor de binnenlandse veiligheid, stond onder leiding van voormalig cavaleriegeneraal graaf Alexander von Benckendorff (1781-1844), een Duitse edelman uit een van de Baltische staten en broer van de internationale socialite Dorothea von Lieven (1785-1857), die ooit berucht was geworden door een breed uitgemeten affaire met Von Metternich. Prinses Von Lieven had tweeëntwintig jaar lang een beroemde salon in Londen, terwijl haar man ambassadeur voor Rusland was. Von Benckendorff was ook hoofd van de gendarmerie, zodat het derde departement in feite verantwoordelijk was voor de politie. Het had de macht om 'inlichtingen over alle gebeurtenissen, zonder uitzondering' te verzamelen, om politiek verdachte personen

na te trekken – het waren er in de jaren veertig van de negentiende eeuw gemiddeld zo'n 2000 per jaar – en naar Siberië te verbannen, en om toezicht te houden op alle buitenlanders die het land bezochten. Ambtenaren van het derde departement bedachten regelmatig zelf gevallen of gingen onkritisch te werk bij valse beschuldigingen. Het departement bood werk aan een leger van informanten, van wie er een melding maakte van klachten van de bevolking over opdringerigheid. Volgens de informant vroeg een bureaucraat: 'Weet u niet hoe generaal Von Benckendorff mensen behandelt en welke maatregelen hij treft tegen het opgraven van familiegeheimen?'

Het derde departement was belast met het onthullen van corruptie binnen de bureaucratie; een bureaucraat beschreef het afkeurend als 'een zwarte wolk' die 'over Rusland opkwam en [...] vele jaren aan zijn horizon lag'. Het derde departement meldde in 1827 op zijn beurt dat onder ambtenaren 'zelden eerlijke mensen waren. Plundering, fraude, perverse interpretatie van de wet – dit zijn hun praktijken.' Benckendorffs plaatsvervanger en feitelijke opvolger, Leonid Vasilievich Dubbelt (1792-1862), een andere oudgediende uit de napoleontische oorlogen, vervulde iedereen die met hem in contact kwam met schrik, niet in het minst vanwege de nauwgezette hoffelijkheid waarmee hij zijn slachtoffers behandelde. Toen auteur en criticus Alexander Herzen (1812-1870) zijn beklag bij hem deed vanwege de rommel die de gendarmes hadden gemaakt toen ze zijn huis doorzochten, riep Dubbelt uit: 'Lieve help, wat onaangenaam! Wat zijn ze toch allemaal onhandig!' Zijn beleefdheid verhinderde hem niet om Herzen te laten weten dat hij naar Vjatka, een kleine stad in het noordoosten van Rusland, zou worden verbannen vanwege zijn kritiek op de regering. Maar hoewel het derde departement de touwtjes strak in handen hield als het ging om dissidenten, faalde het in het uitbannen van inefficiëntie en corruptie, vooral omdat ze tot in de kern van de regering waren doorgedrongen. Graaf Pjotr Alexandrovitsj Tolstoj (1761-1844), het hoofd van de militaire afdeling van de Raad van State, werd door de keizerlijke secretaris van de Raad beschreven als iemand die 'een onbeschrijfelijke onverschilligheid voor alle offici-

ele zaken paart aan een buitengewone, legendarische luiheid'. Pjotr Kirillovitsj Essen (1772-1844), de gouverneur van Sint-Petersburg, blonk zo uit in plichtsverzuim dat hij niet zag dat het hoofd van zijn kanselarij steekpenningen aannam en overheidsmiddelen verduisterde, totdat het schandaal in 1843 aan het licht kwam. Het derde departement oefende ook censuur uit over het theater. Toen Nikolaj Gogol (1809-1852) in 1836 echter zijn satirische toneelstuk *De revisor* presenteerde, waarin een burgemeester van een provinciestadje centraal staat die een toevallige bezoeker ten onrechte aanziet voor een overheidsinspecteur en zijn eigen corruptie probeert te verbergen en tegelijkertijd de bezoeker omkoopt met enorme 'leningen', greep de tsaar persoonlijk in en liet hij het opvoeren als waarschuwing voor de ambtenarij. De censuur werd verankerd in een statuut dat in 1826 in werking trad en in 1829 werd herzien en dat werd gesteund door de Heilige Synode van de orthodoxe kerk. Hoewel de effecten van het statuut werden verzacht omdat sommige ambtenaren in het geheim liberaal waren, was de tsaar of een andere persoon in hogere rang altijd verantwoordelijk om in te grijpen om het opheffen van een tijdschrift te gelasten of om de arrestatie van een auteur te eisen. Despotisme gaat altijd gepaard met willekeur en Rusland vormde daarop geen uitzondering. Toch slaagde het regime van Nikolaas, ondanks alle inefficiëntie, erin afwijkende meningen onder het vloerkleed te schuiven; er was immers geen institutioneel kanaal om afwijkende meningen te ventileren, zoals een gekozen wetgevende macht. Alleen romans, toneelstukken en poëzie boden die mogelijkheid, maar de schrijvers ervan werden domweg genuilkorfd. Nikolaas I was, zoals koningin Victoria opmerkte, 'zelfs in zijn meest despotische handelingen oprecht, vanuit een gevoel dat het de enige manier is om te regeren'. Het zou nog tot zijn dood in 1855 duren voordat de permafrost van de Russische politiek zou beginnen te ontdooien.

Een van de primaire doelen van Nikolaas I was het uitbreiden van de Russische macht, net zoals Peter de Grote dat had gedaan. Hij streefde dat doel niet in het minst na vanwege het belang van orde. De tsaar was net zo toegewijd als Peter om de militaire macht van

Rusland te gebruiken teneinde revoluties in andere delen van Europa te onderdrukken. Hij hield de idealen van de Heilige Alliantie hoog en bleef deelnemen aan het Congressysteem. Door zijn ijver om revoluties te voorkomen, raakte Nikolaas al snel bekend als de ‘gendarme van Europa’. Hij deed zijn bijnaam vooral eer aan door de manier waarop hij omging met de gebeurtenissen die zich ontvouwen in Polen. Zijn voorganger Alexander I had onder invloed van zijn vriendschap met de Poolse edelman Adam Czartoryski (1770-1861) veel van de hervormingen die Napoleon had geïntroduceerd toen hij het groothertogdom Warschau stichtte intact gelaten in de hoop daarmee de Poolse opinie voor zich te winnen. (In 1812 hadden zo’n 85.000 Polen gediend in het Grote Leger van Napoleon en de stichting van het groothertogdom had veel Poolse aristocraten tevreden gestemd omdat zij het als dé kans zagen om de soevereiniteit te herstellen die het land nog maar kort tevoren in 1795 was kwijtgeraakt.) ‘Congres-Polen’ had zijn eigen grondwet en zijn eigen rijksdag en bestuur, zijn eigen belastingen en zelfs zijn eigen leger. Een Russische ambtenaar noemde het land afkeurend ‘een slang die zijn gif naar ons spuwt’. Hij vreesde duidelijk dat het gif van de democratie de Russische natie zou infecteren.

Na de dood van Alexander in 1825 oefende Nikolaas I steeds meer druk uit op de Russische onderkoning in Polen, zijn broer groothertog Constantijn, om datgene wat hij als overmatige vrijheid zag in te nemen. Hij werd in zijn beslissing gestaafd door de ontdekking dat de decembristen in contact hadden gestaan met een geheim genootschap in Warschau – een van de vele die in het begin van de jaren twintig van de negentiende eeuw de kop opstaken – dat nauw verbonden was met de vrijmetselaars, die in 1815 al over 32 loges in Congres-Polen beschikten. Het tsaristische beleid haalde een aantal groepen van het eerste uur, met namen als de Nationale Patriottische Vereniging of de Bond van Vrije Polen, omver. Zij werden echter bijna geheel gesteund door lagere officieren in het Poolse leger en studenten. In 1823 sloeg de politie een nationalistische samenzwering neer aan de universiteit van Vilna, ooit onderdeel van het oude Pools-Litouwse Gemenebest,

maar nu buiten de Poolse landsgrenzen; de leider, Adam Mickiewicz (1798-1855) werd verbannen naar Centraal-Rusland. Vijf jaar later leidde het onderzoek van de tsaar tot een proces vanwege verraad door leidende figuren binnen de Patriottische Vereniging; toen de rechters hen niet-schuldig verklaarden (op luitenant-kolonel Seweryn Krzyzanowski (1787-1839) na, die met de decembristen was blijven samenzweren), liet Constantijn de rechters arresteren en gaf Nikolaas I opdracht de samenzweerder in ketenen naar Siberië te vervoeren. De zaken werden nog verergerd door de eis aan alle officieren in het Poolse leger om hun eed van trouw aan de tsaar te hernieuwen.

Net als bij de revolutie van de decembristen kwam in de school voor infanterieofficieren in Warschau een kleine groep liberale legerofficieren samen, vastbesloten de macht te grijpen. Ze werden tot actie aangezet door de opdracht van Nikolaas I om Russische legers te mobiliseren tegen een revolutionair oproer in Frankrijk. Toen de samenzweerder meer aanhangers verzamelden, bestormde een deel van hen in de nacht van 28 op 29 november 1830 het paleis van de onderkoning. Toen ze bij de ingang van de suite van de groothertog een man in een opzichtig uniform aantroffen, staken ze hem dood en haastten ze zich onder het uitroepen van 'De groothertog is dood!' de straat op. Ze bleken het bij het verkeerde eind te hebben: de gouverneur van Warschau was gedood, maar de groothertog had zich verscholen in de slaapkamer van zijn vrouw. Terwijl hogere officieren de orde probeerden te herstellen en de samenzweerder 'onwetende moordenaars' noemden, werden zij doodgeschoten, waarna de samenzweerder de controle over de stad en de munitiedepots overnamen. In plaats van zijn troepen in te zetten om de samenzwering uit elkaar te slaan, trok de groothertog zich in paniek terug uit de stad; hij nam de gevangenen mee die van de tsaar na het fiasco van het schijnproces in 1828 moesten worden gedeporteerd. 'De Polen zijn deze ongeregeldeheden begonnen,' verklaarde hij, 'en de Polen moeten ze stoppen.' Pogingen van gematigden om met de tsaar te onderhandelen stuitte op een voorspelbare, bedekte weigering om ook maar één concessie te doen, waardoor de rebellie in handen

werd gedreven van de meest radicale factie in de rijksdag. Nadat ze op 24 januari 1831 de decembristen hadden herdacht, dwongen ze de rijksdag om de tsaar de volgende dag af te zetten en gaven ze een onafhankelijkheidsverklaring uit.

De hoofdzakelijk aristocratische radicalen, bang om hun eigen maatschappelijke en economische positie op de tocht te zetten, verwierpen het idee de boerenstand op te hitsen om hun zaak te steunen door agrarische hervormingen te introduceren. Ondertussen had de tsaar al een leger van 120.000 man sterk gemobiliseerd om het oproer de kop in te drukken. De soldaten werden echter niet alleen geconfronteerd met professionele en goed georganiseerde Poolse strijdkrachten, maar ook met een zware cholera-epidemie die ze vanuit het oosten hadden meegebracht. In de felle gevechten die ontstonden, behaalden de Polen verschillende grote overwinningen. Ze slaagden er echter niet in die uit te buiten. Ondanks hun vindingrijke inzet van kanonnen werden de Polen op 26 mei 1831 vernietigend verslagen bij Ostrołęka, terwijl schisma's onder de leidende Polen het einde van de revolutie bespoedigden. De belangrijkste commandant, generaal Jan Skrzynecki (1787-1860), werd op bittere kritiek onthaald vanwege zijn vertragungstactieken. Nadat hij er niet in was geslaagd om de rijksdag ervan te overtuigen hem tot alleenheerser te benoemen, arresteerde en berechtte hij zijn critici en verschillende militaire rivalen. Op 15 augustus verwierp de rijksdag hem in Warschau, waar chaos heerste en een mensenmenigte gevangenen binnendrong en 34 gevangenen, onder wie 4 generaals, vermoordde. Het Poolse leger reageerde door een straatverbod in te stellen, de vermeende aanstichters neer te schieten en de barricades af te breken die door de rebellen in navolging van de gebeurtenissen verder naar het westen waren opgeworpen. Terwijl de Polen tot op het bot verdeeld raakten, arriveerde het Russische leger voor de poorten van Warschau, waar de verdedigers wallen hadden opgeworpen en een verdedigingsmacht van 40.000 mannen op de been hadden gebracht. Het was allemaal tevergeefs. Na twee dagen van hevige gevechten overweldigde de enorme Russische overmacht de verdediging en werd de stad ingenomen bij het kerkhof van Wola,

waar later het lichaam van de lokale Poolse commandant, generaal Józef Sowiński (1777-1831), een veteraan uit de napoleontische oorlogen, werd gevonden, doorzeefd met bajonetsteken, rechtop gezet tegen een affuit en gestut door zijn houten been. De revolutie was voorbij en op 21 oktober gaven de laatste opstandelingen zich over.

De tsaar had vergelding geëist. Alle Poolse officieren die bij het oproer betrokken waren geweest, werden oneervol ontslagen en naar Centraal-Rusland vervoerd, terwijl de gewone soldaten afmarcheerden om dwangarbeid te verrichten in de Kaukasus. Op deze manier werden bijna 100.000 mannen gestraft. Ook 80.000 Poolse burgers die de revolutie hadden gesteund werden getransporteerd. Er werden 254 mannen ter dood veroordeeld. Meer dan 5000 landgoederen in Polen en Litouwen werden gevorderd. 'Geef opdracht om Warschau te doorzoeken,' beval tsaar Nikolaas, 'op alle vlaggen en standaarden van ons voormalige Poolse leger en stuur ze naar mij [...] Verwijder alles van historische of nationale waarde en breng het hier.' Nikolaas hief de Poolse grondwet en de rijksdag en het leger op, gaf de regering in handen van Russen en regeerde voortaan bij militair decreet. De universiteiten werden gesloten en de bibliotheek werd in beslag genomen. Vanaf 1839 was een studie in het buitenland verboden, werd de publicatie van boeken over geschiedenis en sociale wetenschappen een halt toegevoerd en werden de werken van nationale poëten ingrijpend gecensureerd. De tsaar was zo boos over het oproer dat hij zelfs voorstelde om zich van de Polen te ontdoen door al hun grondgebied aan Oostenrijk en Pruisen af te staan. Hoewel zijn ministers hem tot rede wisten te brengen, vormde de erfenis van het conflict een nieuwe verbittering in de verhoudingen tussen Polen en Rusland, die over en weer gespannen waren. Uiteindelijk was Nikolaas tevreden met het afschaffen van de provinciale bestuursstructuur van het koninkrijk. Hij verving de Poolse zloty door de Russische roebel en introduceerde in 1849 Russische gewichten en maten ter vervanging van de Poolse tegenhangers; het veroorzaakte een enorme verwarring. De gevangengenomen rebellen hoefden niet op gratie te rekenen; velen van hen zaten een kwarteeuw later nog steeds gevangen of verbleven in ballingschap in Siberië.

De Polen werden in wezen verslagen om dezelfde reden als de decembristen: ze waren geïsoleerd van het overgrote deel van de bevolking. Een kleine groep legerofficieren, gesteund door studenten en intellectuelen, had geprobeerd de macht te grijpen. In tegenstelling tot hun Russische evenknieën waren ze erin geslaagd de steun te winnen van een groot aantal gewone soldaten en van een aanzienlijk deel van de ambachtsklasse die werd gedreven door slechte economische omstandigheden en het gevoel dat deze voor een groot deel te wijten waren aan Russische knevelarij. Het was echter vooral nodig dat de rebellen de boerenstand, de overweldigende meerderheid van de bevolking, zouden ophitsen. Sommigen van hen beseften dit. Een poging om landhervormingen in de wetgeving op te nemen, stierf een stille dood; de grondbezittende meerderheid toonde zich onverschillig. Het boerenvolk hield zich kalm en het oproer was puur een stadsfenomeen. Wat de tsaar betrof was het in feite een binnenlandse aangelegenheid geweest. De andere Europese machten hadden zich niet in de strijd gemengd, hoewel de Poolse samenzweerders hadden geprobeerd Oostenrijk over te halen om in te grijpen. De repercussies van de revolutie binnen Europa waren echter van een ander niveau. De liberale opinie had overal een woedende toon. De gebeurtenissen uit 1830 en 1831 leidden in Groot-Brittannië tot een lange periode van russofobie. Het Lagerhuis sprak anoniem zijn afkeuring uit jegens de tsaar. In Duitsland waren een tijdlang volksliedjes in zwang waarin de onderwerping van Polen werd bespot. De Russische dichter Aleksander Sergejevitsj Poesjkin (1799-1837) reageerde met een schimprede tegen 'de lasteraars van Rusland', waarin hij critici in het buitenland beschuldigde van afgunst omdat ze minder hadden gedaan dan de Russen om Napoleon omver te werpen. Het was, zo verklaarde hij, een ruzie tussen Slaven. Zo werd het echter niet gezien in Europa, waar tijdens en na het oproer tot wel 7000 Polen hun toevlucht zochten. Een van hen was de componist Frédéric Chopin (1810-1849), die Warschau net had verlaten voordat de opstand uitbrak en die er nooit meer terug zou keren. Vanuit Stuttgart schreef hij na de val van Warschau hulpeloos aan zijn vader: 'De vijand moet ons huis hebben

bereikt. De voorsteden moeten bestormd zijn en in brand zijn gestoken... O, waarom kan ik niet één Moskoviet doden!’

Tsaar Nikolaas had met het uiteenslaan van het Poolse oproer het Verdrag van Wenen, dat Congres-Polen een aanzienlijke mate van autonomie had verleend, flagrant geschonden. In een ander opzicht leefde hij het Verdrag echter wel na: de centrale drijfveer, tegen de dreiging van revolutie, impliceerde dat iedereen die ingreep om de orde te handhaven, handelde in de geest die tot het Verdrag had geïnspireerd. Hoewel Rusland in het geval van Polen alleen had gehandeld, gaf de tsaar er toch sterk de voorkeur aan om in moeilijke tijden in samenspraak met andere Europese staten op te treden, vooral wanneer de problemen zich niet in zijn eigen achtertuin afspeelden. Toch kon de Russische collaboratie en samenwerking het bij het handhaven van de Europese orde na 1815 opnemen tegen de uiteenlopende belangen van zelfs de meest conservatieve staten elders op het continent. Dat zou maar al te duidelijk worden in de ernstigste kwestie die het Concert van Europa in de jaren twintig van de negentiende eeuw zou bezighouden: de Griekse onafhankelijkheid van het Ottomaanse Rijk.

GRIEKSE ONAFHANKELIJKHEID

Net als veel andere Europese heersers uit zijn tijd had de Ottomaanse sultan Mahmut II (1785-1839) de effectiviteit van Napoleons heerschappij in Frankrijk met bewondering gadeslagen. Het Ottomaanse Rijk had aan het begin van de negentiende eeuw nog steeds een enorm grondgebied in Zuidoost-Europa onder zijn bewind, dat strekte van de vorstendommen Moldavië en Walachije tot Bosnië, Servië en Montenegro en zuidwaarts door Bulgarije en Albanië naar Griekenland en de eilanden in de Egeïsche zee. Door de uitbreiding van de heerschappij over Anatolië, Irak, Syrië, Palestina, het Arabisch schiereiland, Egypte en de noordkust van Afrika tot aan Tunis bleef het Ottomaanse Rijk een macht van betekenis waar de

Europese politiek rekening mee diende te houden. Toch was het nog maar een eeuw geleden sinds de Ottomaanse legers Wenen hadden belegerd (in 1683). Doordat de Europese handel zich verlegde van het Midden-Oosten naar de Atlantische regio en door de versnelde economische groei in West-Europa tegen het einde van de achttiende eeuw begon de Ottomaanse economie echter op achterstand te raken. Dankzij organisatorische en technologische verbeteringen begonnen land- en zeemachten uit het Westen de Ottomaanse strijdkrachten in te halen. De corruptie die zo kenmerkend was geweest voor regeringen en bewindhebbers in de achttiende eeuw, was in het grootste deel van Europa ingedamd, maar bleef onder de Ottomanen opgeld doen. In Constantinopel (Istanboel), de Ottomaanse hoofdstad, kregen de sultans het steeds moeilijker om gezag af te dwingen. In veel delen van het rijk kregen lokale en regionale leiders meer autonomie.

Een van hen was Tepedelenli Ali Pasja (1740-1822), een gepensioneerde moslimrover uit Albanië die het bewind voerde over een groot deel van het grondgebied dat zich van de Peloponnesus en het Griekse vasteland via Macedonië uitstreekte tot Albanië (waar hij in eerste instantie werd bejubeld). Na zijn benoeming in 1788 tot 'pasja', Ottomaans bestuurder, begon hij zelf belastingen te heffen en met geweld en onderdrukking te heersen. In 1819 was hij, berucht om zijn hebzucht en genotzucht, zo dik geworden dat hij niet langer in de traditionele kleermakerszit op de grond kon zitten. De pasja genoot inmiddels echter meer autonomie dan Mahmut bereid was te tolereren. In 1820 belegerden ruim 20.000 Ottomaanse soldaten zijn hoofdkwartier in Ioannina, waar hij zo hardnekkig weerstand bood dat er versterkingen moesten worden gestuurd door garnizoenen op de Peloponnesus. Op zoek naar bondgenoten legde de pasja contact met een geheim genootschap dat in 1814 was opgericht door Griekse handelaren en dat streefde naar 'de bevrijding van het moederland'. De voorzitter, Alexander Ypsilantis (1792-1828), een officier in het Russische leger, viel de vorstendommen Moldavië en Wallachije aan de Donau binnen met een klein leger dat door het genootschap op de been was gebracht; zijn ultieme doel was een oorlog te ontketenen

tussen Rusland en Turkije, waardoor het Ottomaanse Rijk zou worden vernietigd en de Grieken overal zouden worden bevrijd.

De tsaar veroordeelde echter Ypsilantis' actie en weigerde deze gevaarlijke aanval op het gezag van de staat te ondersteunen. In plaats daarvan stuurde hij troepen naar Moldavië met de claim dat de Heilige Alliantie soortgelijke interventies bestrafte. Ypsilantis slaagde erin een kleine Roemeense bojaar (grondbezitter) met de naam Tudor Vladimirescu (1780-1821) over te halen om leiding te geven aan een oproer met een bende huurlingen; al snel wist Vladimirescu met zijn belofte van landhervormingen de boeren in Wallachije op te hitsen, waardoor zijn leger in staat was om Boekarest te bezetten. Ondanks zijn inspanningen gingen ze echter lukraak brandschattend en plunderend te werk; zelfs de eigendommen van Griekse grondbezitters die de onafhankelijkheid steunden werden aangevallen. Dat spoelde de grond weg onder het plan van Ypsilantis om de Griekse grondbezitters te gebruiken als basis voor het vernietigen van de Ottomaanse macht in de regio. Toen een Turks leger arriveerde liep Vladimirescu in wanhoop over, maar het was te laat. Zijn eigen officieren verraadden hem aan de Grieken, die Vladimirescu doodmartelden en zijn verminkte lichaam daarna in een latrine gooiden. Ypsilantis vluchtte naar Oostenrijk en stierf in ballingschap. Hij was er echter in geslaagd om de steun te winnen van de Grieks-orthodoxe leiders, die gewapende boerenopstanden op de Peloponnesus aanmoedigden. Ze werden gesteund door Griekse officieren in het Ottomaanse Rijk die woedend waren over de Turkse executies van vermoedelijke Griekse nationalistische samenzweerders. Al snel schuimden gewapende roversbendes, gewillig om het gezag van de Ottomanen omver te werpen, over het platteland, lokale ambtenaren aanvallend en moslims afslachtend. In de Egeïsche Zee veranderden eilandbewoners in piraten die de Ottomanen op zee beroofden. In april 1821 waren zo'n 15.000 van de 40.000 Turkse inwoners van de Peloponnesus gedood.

Op 27 januari 1822 deed een zelfverklaarde Griekse nationale assemblee tijdens een vergadering in Epidaurus op de Peloponnesus een klinkende verklaring uitgaan waarin zij stelde 'het wrede juk van

Ottomaanse macht' van zich af te werpen. In de verklaring werd verkondigd dat de Grieken 'een heilige oorlog' vochten, 'een oorlog met als doel de rechten van individuele vrijheid, van eigendommen en eer te herwinnen – rechten die de beschaafde burgers van Europa, onze burens, vandaag de dag genieten'. Ondanks de ideologische proclamaties van de assemblee, die de officiële leiding van de rebellenbeweging vormde, bleef het oproer echter ongecoördineerd, intern verdeeld en chaotisch; een enorme kloof scheidde de ontwikkelde deelnemers van de brutale vechters in de modder die zich nauwelijks van politieke zaken bewust waren. Niemand was in staat om te zorgen voor een centrale controle of voor orde in die plaatsen waar de rebellen succesvol waren. De Britse waarnemer George Finlay (1799-1875), die ooggetuige was van de belegering van Tripolitsa op de Peloponnesus, riep in wanhoop over de slachting van Griekse christenen door de lokale moslimbevolking:

Vrouwen en kinderen werden regelmatig gemarteld voordat ze werden vermoord. Nadat de Grieken de stad 48 uur hadden bezet, verzamelden ze welbewust ongeveer 2000 personen van elke leeftijd en van beiderlei kunne, maar vooral vrouwen en kinderen, en leidden hen naar een ravijn bij de dichtstbijzijnde berg, waar ze elke ziel vermoordden.

De Ottomaanse reactie was nauwelijks minder wreed. De sultan had de orthodoxe patriarch van Constantinopel opgehangen in de poort van zijn kathedraal, ook al had hij geprobeerd de situatie tot rust te brengen door de rebellen te excommuniceren. In diverse steden werden menigten moslims losgelaten op de christelijke bevolking. Ottomaanse soldaten brandden dorpen plat en vernietigden gewassen. In Salonica spoorde de onderpasja aan tot een reeks slachtingen onder de christelijke bevolking. De moellah van de stad noteerde geschokt en vol ongeloof hoe de lucht was gevuld met het 'geschreeuw, gejammer, gekrijs' van de slachtoffers: 'Salonica, die mooie stad,' schreef hij aan de sultan, 'die schittert als een smaragd op Uw geëerbiedigde

kroon, werd veranderd in een enorm slachthuis.’ Lokale christelijke notabelen, onder wie de orthodoxe aartsbisschop van de stad, werden in ketenen naar de meelmarkt gevoerd, gemarteld en geëxecuteerd, waarna hun hoofden naar de onderpasja werden gebracht, die ze op de westpoort van de stad zette. Talloze christenen werden verkocht als slaven.

Ottomaanse soldaten vielen het leengoed van Ali Pasja binnen, die vluchtte naar een eiland in het Pamvotidameer, waar hij weigerde gehoor te geven aan hun verzoek zich over te geven om te worden onthoofd (‘Mijn hoofd wordt niet overgegeven [...] zoals het hoofd van een slaaf’). Terwijl hij vanaf een bovenverdieping in zijn schuilplaats de opstand leidde, werd hij van beneden doodgeschoten; zijn hoofd werd, alsof zijn voorspelling moest worden ontkracht, van zijn dode lichaam gescheiden en naar de sultan gestuurd. De internationale verontwaardiging werd echter het sterkst gewekt door gebeurtenissen op het eiland Chios, net buiten de Turkse kustwateren, waar Griekse rebellen het lokale Ottomaanse garnizoen aanvielen. Er waren tal van rijke Griekse handelaren op het eiland die een fortuin hadden verdiend met het kweken en oogsten van mastiekhars, een vroege voorloper van kauwgum (voor masticatie, ‘het kauwen’); toen de garnizoenssoldaten Ottomaanse hulpstroepen zagen naderen, vermoordden ze hun gijzelaars en dwongen ze hun knechten te vertellen waar zij hun fortuin bewaarden (waarna ze hen ophingen). De geconfisqueerde goederen die naar het vasteland werden gebracht waren zo waardevol dat veel Turken naar Chios kwamen om aan de plunderingen mee te doen in de verwachting steenrijk terug te keren. Een Franstalige krant in Smyrna beschreef hoe de straten van de grootste stad op het eiland waren bezaaid met lichamen terwijl de gebouwen om hen heen tot de grond toe afbrandden. Tussen 25.000 en 30.000 christenen werden vermoord en vele vluchtten of werden verkocht als slaven. Het aantal eilandbewoners nam drastisch af, van 120.000 in 1822 tot niet meer dan 30.000 in het jaar erna.

Het nieuws van de moorden werd in Europa met woede ontvangen. In Frankrijk schilderde Eugène Delacroix (1798-1863) *Het bloed-*

bad van Chios (1824), waarop een Turkse cavalerist, compleet met tulband, zijn paard laat steigeren boven dode en stervende vrouwen en kinderen; het schilderij droeg bij aan de golf van sympathie die overal de ontwikkelde klassen in vervoering bracht. Steun van meer praktische aard kwam van de voormalige Piëmontese revolutionair Santorre di Santarosa, die in november 1824 zijn ballingsoord in Nottingham verliet om aan de zijde van de Griekse rebellen te strijden. Hij werd op 8 mei 1825 door keizerlijke Egyptische troepen gedood op het eiland Sphacteria. De kwestie van de Griekse onafhankelijkheid werd door veel Italiaanse ballingen en carbonari uitgelegd als een parallel met hun eigen situatie, namelijk het herstel van een glorieus klassiek verleden dat nu ten onder was gegaan door buitenlandse overheersing, en als een uiting van solidariteit met een mediterrane zusteractie. In de hoofdsteden van veel Europese staten werden commissies gevormd om hulp te organiseren voor de opstandelingen en om druk op hun eigen regeringen uit te oefenen. Vooral in het Verenigd Koninkrijk was de publieke opinie op de hand van de Grieken. In 1823 werd de regering onder druk gezet om toe te zeggen zich niet te mengen in de zeeblokkade die de Griekse ‘eilandvloot’ (in wezen piratenschepen) aan Turkije had opgelegd en die het de Ottomanen bemoeilijkte hun troepen te bevoorraden. Avontuurlijke Britten toonden hun enthousiasme door de regio door te trekken en hun steun aan de rebellen aan te bieden. Vaak waren ze geschokt door wat ze aantroffen. ‘We kwamen allemaal in de verwachting dat we de Peloponnesus zouden aantreffen vol mannen van Plutarchus,’ noteerde een van hen, ‘en we keerden allemaal terug met de gedachte dat de bewoners van Newgate [de belangrijkste gevangenis van Londen, red.] meer moraal hadden.’

De Engelse romantische dichter Lord Byron was de prominentste liefhebber van Griekenland die het ruime sop koos om de Griekse rebellen te ondersteunen. Vanuit zijn woonplaats Genua reisde hij in juli 1823 naar Griekenland. Byron werd vanwege zijn roem bedolven onder steunverzoeken van de krijgshaftige rebellenfacties, die hem een nuchter realistisch beeld schetsten van de situatie. Zijn dood als

gevolg van koorts, mogelijk door bloedvergiftiging, in Missolonghi in april 1824 maakte hem tot een martelaar voor de goede zaak en leidde ertoe dat nog veel meer vrijwilligers vanuit verschillende Europese landen zich naar Griekenland begaven. Ondertussen steunden ook toegewijde aanhangers van de principes van de Franse Revolutie de Grieken; onder hen bevonden zich met name de voormalige slaven die aan het hoofd van de Caribische republiek Haïti stonden en die de Griekse onafhankelijkheid al in 1821 formeel hadden erkend. Ongeveer 100 vrijwilligers voeren vanaf het eiland om de Grieken te helpen, maar werden onderweg door piraten gevangengenomen; ze keerden tragisch genoeg terug naar de slavernij waaruit ze eerder waren ontsnapt. De republiek Haïti was niet in staat om geld op te halen voor steun aan Griekenland en stuurde in plaats daarvan 25.000 ton koffiebonen naar de rebellen met instructies om ze te gelde te maken, zodat ze wapens en munitie konden kopen. Ondertussen zamelden filhellenen in New York geld in voor de opstandelingen en voegde een aantal vrijwilligers uit de Verenigde Staten zich bij het oproer. Onder hen bevond zich George Jarvis (1798-1828), de zoon van een Amerikaanse diplomaat in Duitsland, die Grieks leerde, het kostuum van de Griekse troepen aantrok en als ‘Capetan Zervos’ de rebellenmacht te land en ter zee diende tot hij stierf aan tyfus. De monroeleer verhinderde filhellenen in het Congres om officiële overheidsinmenging te realiseren, maar de zaak vond brede steun binnen de Amerikaanse publieke opinie.

Het hielp echter allemaal niet veel. De verschillende facties binnen het oproer, allemaal gestoeld op vluchtige bondgenootschappen tussen piraten, rovers, ontwikkelde inheemse nationalisten en terugkerende expats – er waren Griekse gemeenschappen in het hele Middellandse Zeegebied en in Zuidoost-Europa – kwamen tegen elkaar in opstand. De Ottomanen stuurden een sterk leger met Egyptische soldaten, aangevoerd door Muhammad Ali (1769-1849), de vazal in naam van de sultan, die had afgesproken de rebellie neer te slaan in ruil voor de toevoeging van Syrië aan zijn leengoed. Zijn troepen trokken al snel de Peloponnesus binnen, een bloedig spoor

achterlatend. In West-Europa nam de druk vanuit de bevolking toe, maar er bleek sprake van ernstige verschillen tussen de Russen, die de zwakheid van de Ottomanen voor eigen gewin wilden uitbuiten, en de Britten, die de Russische ambities wantrouwden. Alexander I had zich in eerste instantie gedistantieerd van eenzijdige actie omdat hij wist dat dit de Heilige Alliantie zou ondermijnen; uiteindelijk was het bondgenootschap immers een pijl uit zijn eigen koker. Vanwege de voortgaande verslechtering van de situatie werd het voor zijn opvolger Nikolaas I moeilijk dit beleid te handhaven zonder dat dit ernstige schade zou berokkenen aan de Russische invloed en het prestige. De tsaar voelde zich al snel gedwongen in te grijpen. Die kans kwam toen zich in de Ottomaanse hoofdstad Constantinopel ernstige ongeregelheden voordeden nadat Mahmut II militaire hervormingen had doorgevoerd uit een begrijpelijke bezorgdheid vanwege de meerdere bedreigingen van zijn overheersing in heel Zuidoost-Europa.

De ongeregelheden begonnen bij de janitsaren, een militair elitekorps van slaven dat in de veertiende eeuw was samengesteld uit jonge christelijke jongens, maar dat zich in de vroegmoderne tijd had ontwikkeld tot een grotendeels erfelijke instantie en dat corrupt en ongedisciplineerd was geworden. In 1826 doorzag de sultan dat de janitsaren grotendeels ongeschikt waren geworden voor militaire operaties en gaf hij opdracht het korps te ontbinden. Ze hadden in het verleden bij meer dan één gelegenheid sultans die hervormingen probeerden door te voeren afgezet en ook in 1826 weigerden de meesten van de 135.000 korpsleden aan de opdracht gehoor te geven. Mahmut II had echter, net als de janitsaren, overeenkomstig Europese principes een modern leger samengesteld dat bestond uit vrije Turken; toen de janitsaren zich een weg naar het paleis van de sultan vochten, werden ze dan ook snel naar hun barakken teruggeslagen. De nieuwe troepen van de sultan bestookten de barakken en doodden minimaal 4000 muiters; de rest vluchtte of werd gevangengenomen. Minstens 2000 van hen werden naar Thessaloniki gevoerd en onthoofd op een locatie die bekend werd als het 'bloedfort'. De rellen boden de Russen in 1826 de gelegenheid om de Akkermanconventie

aan de sultan op te leggen, waardoor hij werd gedwongen tot het evacueren van de Roemeense vorstendommen. In juli 1827 slaagden de Britten, Fransen en Russen erin hun meningsverschillen bij te leggen in het Verdrag van Londen en gezamenlijk een wapenstilstand tussen de Grieken en de Ottomanen uit te werken zonder zichzelf achter een van beide partijen te scharen. Vervolgens stuurden ze hun soldaten naar de regio. De commandant van de gezamenlijke vloot, de Britse viceadmiraal Sir Edward Codrington (1770-1851) was niet onder de indruk van de stad Nauplion ('de vuilste stad met de slechtste straten en de meest wrakkige huizen die ik ooit heb gezien'), de hoofdstad van de Griekse overgangsregering op de Peloponnesos, en nog minder van het geweervuur dat door de straten galmde terwijl de verschillende Griekse facties elkaar probeerden neer te schieten met handvuurwapens. Toen de sultan echter weigerde het Verdrag van Londen te aanvaarden, gaf Codrington, aangemoedigd door de Britse consul in Istanboel – filhelleen Stratford Canning (1786-1880) – zijn schepen in oktober 1827 opdracht het vuur te openen op de Turkse vloot die voor anker lag in de beschutte baai van Navarino, in de zuidwestelijke hoek van de Peloponnesos. De Turkse schepen zaten als ratten in de val: ontsnappen was alleen mogelijk via een smal kanaal dat naar de wachtende Britse schepen voerde. Na drieënhalf uur van meedogenloze bombardementen was de Turkse vloot tot zinken gebracht; de zeemacht was geheel vernietigd.

Zowel Canning als Codrington was zijn boekje te buiten gegaan. De hertog van Wellington, opperbevelhebber van de Britse marine, was woedend en verwierp de actie publiekelijk. Het was niet in het Britse nationaal belang om het Ottomaanse Rijk te verzwakken, omdat dat simpelweg de deur zou openen voor uitbreiding van de Russische macht op zee. Zijn visie was juist, maar het was niet verstandig van hem die in het openbaar te uiten. De Ottomaanse sultan zag de verklaring van Wellington als een aanmoediging om de Akkermanconventie te verwerpen en door te gaan met zijn inspanningen om de Grieken te onderdrukken; de tsaar reageerde door het Ottomaanse Rijk de oorlog te verklaren. In eerste instantie liep de campagne niet

zo goed – Frederik II van Pruisen (1712-1786) had de oorlogen tussen Rusland en Turkije wat arrogant beschreven als een gevecht tussen de eenoog en de blinde – maar in augustus 1829 werd Constantinopel bedreigd door een Russisch leger; het Ottomaanse Rijk leek zich op de rand van instorting te bevinden. Dit bood, paradoxaal genoeg, de stimulus die nodig was om het Concert van Europa op te lappen, dat uiteen was gevallen vanwege de Griekse rebellie. Het was in deze fase in niemands belang dat het Ottomaanse Rijk in Europa werd vervangen door een wanordelijke verzameling van zwakke en instabiele staten die werden geregeerd door bandieten en revolutionairen. Tijdens een conferentie die van november 1829 tot februari 1830 in Londen werd gehouden, werd besloten met Europese instemming een kleine onafhankelijke Griekse staat onder een constitutionele monarchie te vormen en om de Roemeense vorstendommen onder de Russische invloedssfeer te plaatsen. Ook verplichtten de deelnemers, inclusief Rusland, zich ertoe alle verdere claims op Ottomaans grondgebied in de Balkan op te geven. De Griekse revolutie had de ernstigste bedreiging voor het Concert van Europa tot dan toe gevormd. Uiteindelijk was het Concert bestand gebleken.

Een van de sleutelfiguren bij deze gebeurtenissen en bovendien een persoon van breder Europees belang, was Ioannis Kapodistrias (1776-1831). Kapodistrias behoorde, net als Simón Bolívar, Toussaint L'Ouverture en tal van andere politieke leiders die aan het begin van de negentiende eeuw opgroeiden, tot een generatie waarvan de idealen werden gevoed door het gematigde constitutionalisme van de vroege Franse Revolutie en waarvan het geloof in de mogelijkheid van de praktische uitvoering ervan was belichaamd door Napoleon. Kapodistrias was geboren op het eiland Corfu toen het nog door Venetië werd geregeerd en had geneeskunde, filosofie en rechten gestudeerd aan de universiteit van Padua voordat hij als arts terugkeerde naar Corfu. In 1797 waren de Ionische Eilanden, inclusief Corfu, na Napoleons overwinningen in Italië aan de Fransen toegevallen. Twee jaar later waren ze bezet door de Russen en de Turken, die ze samenvoegden tot de zogenaamde Republiek van de Zeven Eilanden.

Kapodistrias was inmiddels begonnen een aantal van de belangrijkste ideeën van de Franse Revolutie in te drinken. Hij zou ze weldra in de praktijk brengen.

Als vooraanstaand medicus was Kapodistrias benoemd tot de eerste directeur van het militaire ziekenhuis en daarna, als vervanger van zijn vader, tot een van de twee ministers van de nieuwe republiek. Hij had de gezant van de bezettende machten overgehaald om liberale aanpassingen in de oligarchische grondwet die ze hadden opgelegd te aanvaarden. Hij slaagde erin de invloedrijkste groepen op de eilanden ervan te overtuigen de hervormingen te accepteren en schreef verkiezingen uit voor de vorming van een Senaat, die prompt voor een nieuwe, liberale grondwet stemde en hem benoemde tot opperminister. De Fransen hadden in 1807 de eilanden echter opnieuw bezet en Kapodistrias was gedwongen naar Rusland te vluchten, waar hij in buitenlandse dienst trad (een zet die mogelijk was omdat Frans de internationale taal en de taal aan het Russische hof was). De opdracht in 1813 om de grenzen en grondwet van Zwitserland vast te leggen, wat erin resulteerde dat de neutraliteit van het land internationaal werd gegarandeerd, had hem zoveel succes opgeleverd dat Alexander I hem tot ‘gezamenlijke’ minister van Buitenlandse Zaken benoemde – een dubbelfunctie van een post in twee landen. Tijdens het Congres van Wenen (1814-1815) had Kapodistrias zich ontpopt tot pleitbezorger van een liberale aanpak die haaks op de kabinetdiplomatie van Von Metternich en zijn partij stond. ‘Ze zijn vergeten,’ beklagde hij zich, ‘dat deze oorlog niet is gewonnen door heersers maar door naties.’ Von Metternich beschreef Kapodistrias op zijn beurt als ‘een volslagen dwaas, een mirakel van dwarsliggerij [...] Hij leeft in een wereld waar naar onze gedachten vaak worden gevoerd door een nachtmerrie.’

In 1818 had Kapodistrias zijn hoop gevestigd op Griekse onafhankelijkheid, hoewel hij er in eerste instantie niet in slaagde de steun van de tsaar voor deze zaak te winnen. In 1822 nam hij verlof van zijn post als Russische minister van Buitenlandse Zaken en vertrok naar Genève. Hij lobbyde bij Europese regeringen voor de Griekse revolutie en regelde materiële hulp voor de rebellen. Inmiddels was

hij uitgegroeid tot de bekendste Griekse politicus in Europa; dat hielp hem, samen met zijn nauwe Russische connecties, aan zijn aanstelling als ‘gouverneur’ van Griekenland door een nationale assemblee die in 1827 was verkozen. Bij zijn terugkeer naar de hoofdstad Nauplion in 1828 introduceerde Kapodistrias een nieuwe munt en voerde hij, net als hij meer dan twee decennia eerder op Corfu had gedaan, onderwijservormingen door: hij richtte scholen op, startte een universiteit en gebruikte zijn medische kennis om een quarantainesysteem op te zetten tegen infectieziekten, zoals de pest. Ook introduceerde hij onder andere de aardappel in Griekenland in een poging het voedsel van de bevolking te verbeteren. Het leidde aanvankelijk tot enorme scepsis onder de boerenstand, die weigerde in te gaan op zijn aanbod van gratis pootaardappelen voor iedereen die ze wilde planten. Kapodistrias probeerde daarop een nieuwe tactiek en stapelde de aardappelen op aan het waterfront van Nauplion, waarna hij de stapel liet bewaken door een gewapende wacht. De lokale bevolking en bezoekers van het platteland raakten er daardoor van overtuigd dat deze nieuwe groenten kostbaar waren en het dus waard waren om te worden gestolen. Omdat de wachten een oogje toeknepen, waren al snel alle aardappelen verdwenen – hun toekomst in Griekenland was verzekerd. Kapodistrias koos echter niet voor zo’n subtiele aanpak in de onderhandelingen met de krijgshaftige facties waarvan de moorddadige rivaliteit een grote hindernis bleek voor het stichten van een levensvatbare Griekse staat. Zijn pogingen om het militaire bestuur, de rekrutering van soldaten, de belastinginning en de douaneinkomsten te centraliseren stuitten op vastberaden tegenstand van de felle, onafhankelijke, leidende families op het schiereiland Mani, waar met hulp van Russische soldaten een oproer de kop werd ingedrukt. Andere problemen werden veroorzaakt door kooplieden met piratenpraktijken: reders van de eilanden Hydra, Spetses en Psara, die de kansloze Griekse nationale vloot enterden, maar zelf door de Franse marine werden verslagen en hun eigen schepen tot zinken brachten in plaats van dat ze zich aansloten bij een nieuwe Griekse zeemacht onder centrale overheidscontrole.

De gevaarlijkste tegenstand voor Kapodistrias kwam van de familie Mavromichalis, een van de turbulente en machtige clans op het schiereiland Mani. In een poging de clan in het gareel te brengen nam Kapodistrias de leider, Petrobey Mavromichalis (1765-1848), de voormalige gouverneur van het schiereiland tijdens het Ottomaanse bewind, gevangen. Petrobeys twee broers besloten, woedend omdat ze in hun eer waren aangetast, een lokale traditie te volgen en Kapodistrias om te brengen. Op 9 oktober 1831 wachtten ze hem op toen hij naar de kerk ging. Op het moment dat Kapodistrias het gebouw betrad, schoot een van de broers hem in zijn hoofd, terwijl de ander hem een mes in zijn longen stak. Daarna gleed de situatie in Griekenland af tot een gewelddadige anarchie. Deze werd uiteindelijk in mei 1832 neergeslagen toen de Britten, Fransen en Russen, na een aantal jaren te hebben gezocht naar iemand die de ondankbare taak op zich wilde nemen, ten slotte de zeventienjarige Beierse prins Otto von Wittelsbach (1815-1867) tot koning van Griekenland benoemden onder de voorwaarden van het Verdrag van Londen. Hij werd door de Ottomanen erkend in ruil voor een zware subsidie (of flinke steekpenning, om het wat grimmiger te omschrijven). Als goed kenner van de klassieken maakte Otto van Athene de hoofdstad in plaats van Nauplion, maar hij plaatste zoveel landgenoten in zijn regering en op bestuurlijke posities dat zijn bewind in de Griekse volksmond *Bavrokratia*, de overheersing door de Beiers, werd genoemd. In de jaren daarna worstelde Otto tevergeefs om de controle over gebeurtenissen te behouden, hoewel hij steun won door zijn hulp bij pogingen van Griekse nationalisten om de Griekse grenzen op te rekken, zodat er nog veel meer Grieken werden toegevoegd die nog steeds onder het Ottomaanse bewind leefden; het beleid kon op zichzelf nauwelijks stabiliteit in de regio brengen.

Die stabiliteit leek snel af te brokken toen het Griekse voorbeeld zich verspreidde naar een ander deel van het Ottomaanse Rijk, dat voornamelijk door orthodoxe christenen werd bewoond: Servië. Na de verrijdeling van een groot Servisch oproer door orthodoxe Serviërs onder leiding van Đorđe Petrović (1768-1817), ook wel bekend

als Karađorđe (Zwarte George), vond er in 1815 een tweede opstand plaats, nu onder leiding van Miloš Obrenović (1780-1860), een ongeletterde varkensboer die niettemin slim genoeg was om een directe militaire confrontatie met Ottomaanse legers te vermijden. Hij wilde dat de Servische autonomie door de sultan zou worden getolereerd. Toen Karađorđe in het geheim terugkeerde als agent van de Griekse rebellen, belast met de taak de Ottomaanse overheersing in Servië te destabiliseren, liet Obrenović hem uit angst voor zijn invloed tijdens zijn slaap doodhakken; het leidde tot meer dan een eeuw lang moordende rivaliteit tussen de twee families. In feite waren beide mannen guerrillaleiders; hun legers waren gewapende bendes van boeren, geen ordelijke troepen. Obrenović wist behendig nauwe relaties met het orthodoxe Rusland op te bouwen en buitte de problemen van de Ottomanen, veroorzaakt door de Russisch-Turkse Oorlog van 1828-1829, uit om volledige controle te krijgen. Hij had door de jaren heen met zijn veehouderij een groot privéfortuin vergaard dat hij gebruikte om ambtenaren in Constantinopel om te kopen, waardoor hij het recht verwierf om belasting te heffen. Zijn rijkdom nam hierdoor zo toe dat hij in 1830 het recht op oneindige erfelijke heerschappij voor zijn familie kocht en vorst werd van Servië. Zijn financiële knevelarij was zo ernstig dat de Servische boerenstand voortdurend gewapende lokale opstandelingen op de been bracht, die constant werden verslagen door de goedbewapende en centraal aangestuurde troepen van Obrenović.

In 1830 besloot sultan Mahmut II, hoogstwaarschijnlijk onder druk van Obrenović, zes gemeenten in Bosnië af te staan aan het vorstendom Servië. De moslimelite in Bosnië belegde daarop begin 1831, woedend over het verlies van haar autonomie, bang voor het streven van Mahmut om de regering van het rijk te centraliseren en beducht om grond te verliezen aan de christelijke bevolking van Servië, een conventie en zorgde voor een rebellenleger dat de heerser uit Bosnië verdreef. In september riep een geheel uit Bosniërs bestaande vergadering in Sarajevo de autonomie van Bosnië binnen het Ottomaanse Rijk uit. Deze verklaring, gesteund door op zijn minst een aantal

christelijke onderhorigen in de regio, kan worden gezien als de eerste echte verklaring van de Bosnische nationale identiteit. De rebellie werd in 1832 door de Ottomaanse autoriteiten de kop ingedrukt. Hoe bezorgd de Europese machten (met uitzondering van Rusland) ook waren over de stabiliteit en duurzaamheid van het Ottomaanse Rijk, het had begin jaren dertig van de negentiende eeuw duidelijk kracht genoeg gehad om zich te doen gelden over rebellen en revolutionairen die niet de internationale steun hadden gehad die de Grieken hun onafhankelijkheid had gebracht. Niettemin bleef de onrust broeien; Obrenović verloor dan ook steeds meer grip op zijn domeinen. In 1838 dwong de sultan, die zag dat de onvrede nieuwe hoogten bereikte, hem een grondwet met een wetgevende macht te aanvaarden. Obrenović deed op zijn beurt afstand van de troon om ruimte te maken voor zijn jonge zoon Michael, die al snel werd verbannen omdat hij niets deed om het gehate beleid van zijn vader te matigen. Hij werd opgevolgd door Alexander Karađorđević (1806-1885), de zoon van de rebellenleider die in 1817 was vermoord. De inspanningen van Ottomaanse zijde om stabiliteit in de regio te brengen, werden niet bevorderd door deze interventie, die alleen maar de vuren opstookte onder wat snel zou uitgroeien tot een van de meest extreme dynastieke rivaliteiten van de negentiende eeuw.

Toch hadden de Europese machten het Ottomaanse Rijk nodig op dit kritieke ogenblik. De Griekse onafhankelijkheid was een geval apart. Groot-Brittannië maakte zich vooral zorgen over het vooruitzicht van een Rusland dat zich zou wringen in de ruimte die zou kunnen ontstaan wanneer het Ottomaanse Rijk uiteenviel. Het lot van Ioannis Kapodistrias toont zowel de macht als de beperkingen van de invloed van de Franse Revolutie en van Napoleon en hun visie en voorbeeldwerking op de Europese politiek in de jaren na Waterloo. Enerzijds had een generatie politieke figuren uit de ontwikkelde klassen en de jongere echelons van de officiersklasse, geïnspireerd door de idealen van vrijheid en nationale soevereiniteit, de leiding genomen in nationale bevrijdings- en liberale hervormingsbewegingen en geweigerd de conservatieve en restorationistische aspecten van

het akkoord van 1815 te aanvaarden. Zij slaagden erin genoeg steun te winnen om het bouwwerk dat tijdens het Congres van Wenen was opgetuigd in bijna elk deel van Europa op zijn grondvesten te doen schudden. Aan de andere kant was het duidelijk dat deze mannen slechts een minderheid binnen de ontwikkelde klassen vormden en echte steun van het volk ontbeerden. Wanneer gewone burgers in de stad en op het platteland in opstand kwamen tegen het gevestigde gezag, was dat gewoonlijk in hun eigen belang; ze deelden zelden de idealen van nationale vrijheid en liberale hervormingen die door de ontwikkelde revolutionairen werden bejubeld. De napoleontische inspiratie achter de samenzweringen van de revolutionairen bestond uit een sterke overtuiging van een rationeel, gecentraliseerd staatsbestuur dat het soms niet gemakkelijk had bij het pleidooi voor een representatieve regering. Bovendien vormde de nervositeit die door hun activiteiten in de kanselarijen van Europa werd veroorzaakt een belangrijke factor voor het bijeenhouden van het Concert van Europa, welke rivaliteiten en verschillen er ook tussen de leidende machten mochten bestaan. Aan het einde van de jaren twintig van de negentiende eeuw was het akkoord dat in 1815 in Wenen was gesloten op een aantal plaatsen deuken opgelopen, maar de basis ervan was nog steeds intact.

DE JULIREVOLUTIE

De eerste echt serieuze barst in het Europese bouwwerk dat in Wenen was opgetuigd, ontstond in 1830, toen het reactionaire regime van Karel x in Frankrijk in ongeveer één nacht afbrokkelde. De benoeming van Jules de Polignac tot hoofd van de regering, in augustus 1829, had een confrontatie met de liberalen in de Kamer van Afgevaardigden, die in 1827 was gekozen, onvermijdelijk gemaakt. De koning herinnerde zich zijn rol in het laatste ministerie van zijn broer Lodewijk xiv in juli 1789 en vertelde zijn regering dat 'de eerste concessie die mijn ongelukkige broer deed, de voorbode van zijn val

was'. De liberalen, zo oreerde hij, wilden de monarchie omverwerpen: 'Ze vallen het ministerie aan, maar keren zich in werkelijkheid tegen de monarchie.' In een toespraak voor de verzamelde afgevaardigden verklaarde Karel op 2 maart 1830 dat hij de stappen zou nemen die noodzakelijk waren om de openbare orde te handhaven als zij zich tegen hem zouden verzetten. De koning was zo geagiteerd dat hij, al zwaaiend met zijn armen om zijn woorden kracht bij te zetten, per ongeluk zijn hoed van zijn hoofd sloeg; de hoed rolde over de vloer en eindigde aan de voeten van zijn neef, Lodewijk Filips, hertog van Orléans (1773-1850). Lodewijk Filips had door de jaren heen een reputatie verworven als liberaal. Daarmee trad hij in de voetsporen van zijn vader, die door zijn sympathie met de revolutie in 1789 de bijnaam Philippe Égalité had gekregen. De symboliek ontging de aanwezigen niet.

Vanaf dit moment ontwikkelde de crisis zich in hoog tempo. Gealarmeerd door Karels dreigementen stemden 221 afgevaardigden voor een verzoek aan hem om het ministerschap van Polignac te verwerpen omdat het geen steun had in de Kamer. De koning reageerde door nog meer onverzettelijke conservatieven in de regering op te nemen, de Kamer te ontbinden en nieuwe verkiezingen uit te schrijven. Het leverde de liberalen echter een klinkende overwinning op: ze kregen 274 zetels tegenover 143 voor de regering (11 bleven onbeslist). Ondertussen probeerde Karel zijn prestige kracht bij te zetten door de oorlog te verklaren aan Algerije, in naam een onderdeel van het Ottomaanse Rijk, waar de onderkoning een diplomatieke rel had ontketend door de Franse ambassadeur in een vlaag van irritatie te slaan met een vliegenmepper. Het zou niet de laatste keer zijn dat een Franse heerser probeerde zijn positie aan het thuisfront op te vijzelen door in het buitenland voor Napoleon te spelen. In 1815 was Frankrijk de grootste overzeese gebiedsdelen – in India en Amerika – kwijt, maar de droom was nog levend, net als de hoop op winst. Er was al een begin gemaakt in Senegal en Madagaskar en aan de Noord-Afrikaanse kust lokte een nog veelbelovender aanwinst. In drie weken tijd slaagde een expeditiemacht erin Algiers te bezetten en er de basis

te leggen voor een nieuw Frans koloniaal rijk. Het nieuws bereikte Parijs in de tweede week van juli en bemoedigde de koning om actie te ondernemen tegen zijn binnenlandse tegenstanders.

Op 25 juli vaardigden Karel x en Polignac vier ordinantiën uit die strikte officiële censuur oplegden, de nieuw verkozen Kamer van Afgevaardigden ontbonden, het electoraat reduceerden tot de rijkste 25 procent van de bestaande kiezers, en die nieuwe verkiezingen uitriepen. Thiers en de voorstanders van een constitutionele monarchie deden een publiekelijke oproep om deze coup te weerstaan. Dat leidde op zijn beurt tot oproer in de straten van Parijs; voorop gingen de drukkers die hun inkomsten bedreigd zagen door de nieuwe censuur, gevolgd door studenten, veteranen uit het leger van Napoleon en gewoon werkvolk dat door drie jaar van hoge graan- en broodprijzen als gevolg van een reeks slechte oogsten opstandig was geworden. De straten werden bezet door mensenmassa's die straatlantaarns vernielden en 'Weg met de Bourbons!' riepen. Het rijtuig van Polignac werd met stenen bekogeld toen het passeerde. Karel gaf het garnizoen van Parijs opdracht de orde te herstellen, maar de verantwoordelijke commandant Auguste de Marmont (1774-1852), een van de maarschalken van Napoleon, had slechts de beschikking over 13.000 mannen omdat 40.000 van de beste soldaten op veldtocht waren in Algerije. De koning en Polignac hadden hun regime van zijn verdediging beroofd op het moment dat ze die het hardst nodig hadden. Op 27 juli openden de troepen van Marmont het vuur op demonstranten die zich voor het Palais Royal hadden verzameld. Daarbij vielen verschillende doden; de lichamen werden door de stad gedragen om hun martelaarschap te bejubelen. De volgende dag verzamelden zich zelfs nog grotere mensenmassa's. 'Dit is geen rel meer,' schreef Marmont aan de koning, daarmee wellicht bewust de woorden herhalend die tijdens de bestorming van de Bastille tegen Lodewijk xvi waren uitgesproken, 'dit is een revolutie.'

Op 29 juli monsterde Marmont zijn troepen en marcheerden zij massaal in de richting van het oproer. De mensenmenigte reageerde echter met een nieuwe tactiek die die eeuw de norm zou worden tij-

dens alle opstanden in Parijs: de barricade. Ze haalden keien los uit de straten en stapelden ze, aangevuld met meubels, omgekeerde karren en alle andere voorwerpen die ze konden vinden, op in de straten tot een hoogte van wel drie meter. Toen Marmonts soldaten arriveerden, werd hun de aftocht belemmerd door bomen die achter hen werden geveld, terwijl aanhangers van de revolutie hen van bovenaf in een 'oorlog van nachtpotten' bekogelden met allerlei voorwerpen. De organisatie van de verdediging werd geleid door veteranen van Napoleon; velen van hen hadden hun wapens na de demobilisatie thuis bewaard en de koninklijke troepen werden gedwongen om zich onder zwaar musketvuur terug te trekken. Marmont, onwillig om te schieten op menigten met vrouwen en kinderen, hergroepeerde zijn leger om de Tuilerieën en het Louvre te verdedigen. Hun moreel was echter laag, ze beschikten over slechte uitrusting en ze hadden sinds het ontbijt niets gegeten. Na een toespraak van de liberale politicus Jean Casimir-Périer stapten twee voltallige regimenten over naar de oproerkraaiers, waarna de rest in wanorde vluchtte. De meeste openbare gebouwen vielen nu in handen van de opstandelingen. Talleyrand, die even tevoren uit ballingschap was teruggekeerd om de zaak van Lodewijk Filips te steunen, bezag de situatie vanuit een bovenraam, haalde zijn zakhorloge tevoorschijn en sprak plechtig: '29 juli, vijf minuten na het middaguur, de oudere tak van het huis van Bourbon heeft opgehouden te regeren.'

Terwijl Marmont zijn overige soldaten terugtrok uit Parijs, drukten en verspreidden Thiers en de liberale afgevaardigden, met name de bankier Jacques Laffitte, gealarmeerd door het nieuws dat de menigte 'Leve Napoleon!' riep, een manifest waarin ze verklaarden dat Karel x was afgezet en aandrongen om de kroon aan te bieden aan Lodewijk Filips; hij zou de enige persoon zijn die de grondwet, die door Lodewijk XVIII na zijn ambtsherstel was aanvaard, zou respecteren. Terwijl Thiers zich uit de voeten maakte drong hij bij Lodewijk Filips erop aan het aanbod te accepteren, een besluit dat werd gesteund door het advies van Talleyrand. Lodewijk Filips, die bij zijn terugkeer naar de hoofdstad werd onthaald door een grote massa die 'Vive la Répu-

blique!' schreeuwde, werd in veiligheid gebracht door de Marquis de Lafayette, de veteraan uit 1789, die hem naar het balkon van het Hôtel de Ville bracht om daar met de driekleur te zwaaien. Toen nog meer soldaten deserteerden, gooide Karel de handdoek in de ring. Hij kondigde officieel zijn aftreden aan en vertrok naar Engeland en vervolgens naar Oostenrijk. In 1836 stierf hij in Görz, eigendom van het Huis Habsburg aan de Middellandse Zeekust, aan cholera.

De revolutie in 1830 in Frankrijk was niet, zoals veel andere omwentelingen, bijzonder bloedig of dramatisch. Ze vond alleen plaats in Parijs en de uitkomst werd in de rest van het land gedwee geaccepteerd. De resultaten waren niet bepaald spectaculair. Het constitutionele handvest van Lodewijk XVII werd hersteld om de afschaffing van het erfelijke element in de aangestelde Chambre des Pairs mogelijk te maken, de preambule waarin stond vermeld dat de soevereiniteit uitsluitend bij de vorst lag werd verwijderd, de clause die de koning toestond wetten op te schorten of te blokkeren werd geschrapt, het recht van beide kamers wetsvoorstellen in te dienen werd uitgebreid, de censuur werd afgeschaft en het katholicisme werd afgewaardeerd van de officiële staatsreligie tot 'de religie van de meerderheid van Fransmannen'. De kieswet werd geliberaliseerd en de kwalificaties voor het stemmen en voor verkiesbaarstelling werden voldoende verlaagd om de omvang van het electoraat bijna te verdubbelen, hoewel het nog steeds niet meer dan 5 procent van de volwassen mannelijke bevolking behelsde. Lodewijk Filips en zijn adviseurs deden erg hun best om bonapartisten en republikeinen in het postrevolutionaire akkoord te betrekken. Vier van de maarschalken van Napoleon bekleedden een officiële positie tijdens de beëdigingsplechtigheid (er was geen formele kroning) en het koninklijk paleis werd opengesteld voor het publiek, dat door de vorst in eigen persoon werd begroet en die met hen het lied van de Franse Revolutie zong, de Marseillaise.

Lodewijk Filips' eerste regering bestond onder meer uit Lafayette, die op symbolische wijze de revolutie vertegenwoordigde, generaal Étienne Gérard (1773-1852), die het rijk vertegenwoordigde, en François Guizot, die onder Lodewijk XVIII had gediend, en orleanis-

ten zoals Thiers en Casimir-Périer. Napoleons voormalige maarschalk, Nicolas Jean-de-Dieu Soult (1769-1851), was in de jaren dertig van de negentiende eeuw een leidende figuur in de regeringen. De inspanningen voor nationale verzoening waren voelbaar. Pogingen van het volk de reactionaire ministers uit de laatste maanden van Karel x te executeren werden gedwarsboomd en Polignac en zijn collega's zaten slechts kort gevangen voordat ze toestemming kregen in ballingschap te gaan. Tegelijkertijd kregen de overlevende ondertekenaars van het bevelschrift voor de executie van Lodewijk xvi, revolutionairen die in 1816 waren verbannen, amnestie en toestemming terug naar huis te keren.

Dit was, ondanks alle onspectaculaire matiging, een revolutie van formaat. Meer dan de helft van de hogere bestuurders uit de Raad van State werd ontslagen, evenals 76 regionale prefecten, 196 onderprefecten en 393 burgemeesters of gedeputeerden. Er werden 65 generaals gedwongen ontslagen en het grootste deel van het corps diplomatique raakte zijn baan kwijt. Lodewijk Filips aanvaardde de driekleur als de officiële vlag van Frankrijk, verklaarde dat 'de wil van de natie me heeft geroepen' en noemde zichzelf koning Lodewijk Filips in plaats van Lodewijk xix of Filips vii. Hij nam de titel 'Koning van de Fransen', zoals Lodewijk xvi in 1789 gedwongen had moeten doen en zoals Napoleon in zijn eigen aanspreektitel als 'Keizer van de Fransen' had gekozen, in plaats van dat hij de traditionele aanspreektitel 'Koning van Frankrijk' verkoos. Dit was een nieuw soort monarchie, op zijn minst gedeeltelijk gemodelleerd naar het Engelse grondwettelijke systeem, waarvoor Guizot zich inzette om de veronderstelde wortels ervan in de burgeroorlogen in de zeventiende eeuw te boekstaven in zijn grote historische werk over deze jaren. Hoewel Lodewijk Filips het recht behield om ministers aan te stellen, ging hij altijd behoedzaam te werk en deed hij dat alleen wanneer hij daarin werd gesteund door de wetgevende macht. Nieuwe verkiezingen in 1830 leidden tot een liberale meerderheid.

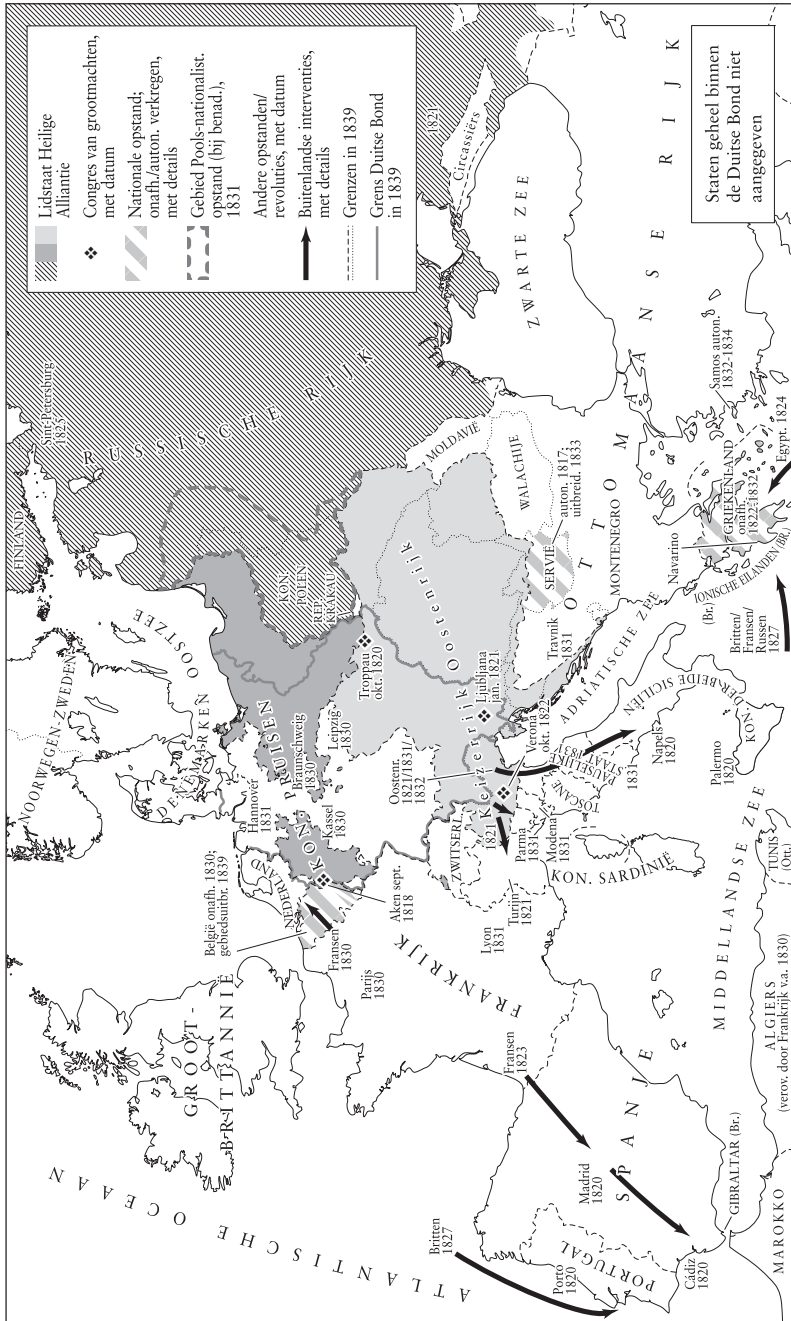
Tegelijkertijd was het nieuwe regime in bepaalde opzichten echter net zo toegewijd aan het handhaven van de orde als het oude regime.

In Lyon, waar 50.000 burgers werkzaam waren in de zijde-industrie, leidde de introductie van jacquardweefgetouwen en het ontslag van een prefect die minimumprijzen voor de producten van de wevers had gegarandeerd, in opdracht van lokale fabrikanten en handelaren, in 1831 tot een massale opstand. Gewapende bendes van wevers bestormden de politiebarakken en betrokken het legergarnizoen in een strijd waarbij in de hele stad 169 doden en meer dan 400 gewonden vielen. Na verschillende dagen nam een leger van 20.000 soldaten onder leiding van Soult de stad weer zonder bloedvergieten in. Toen de economie drie jaar later een hoge vlucht nam, leidde een poging van lokale handelaren om het salaris van de wevers te verlagen echter tot een reeks stakingen, die uitliepen op de arrestatie en berechting van vermeende aanstichters en de bezetting van de stad door het leger. De wevers richtten barricades op in de straten en roofden het wapenmagazijn leeg. Tijdens de daaropvolgende gevechten werden ongeveer 200 personen gedood en 10.000 opstandelingen gearresteerd en veroordeeld tot een gevangenisstraf of tot verbanning. De autoriteiten in Parijs vermoedden, voorspelbaar genoeg, de betrokkenheid van republikeinen. De opstandelingen vaardigden ook daadwerkelijk decreten uit waarbij ze de oude republikeinse kalender gebruikten die het jaar 1792 dateerde als Jaar 1. De regering trad daarnaast hard op tegen republikeinse pogingen tot oproer in Parijs in juni 1832 en april 1834. Na de laatste revolutie, die werd geleid door de quasi jakobijnse Vereniging voor de rechten van de mens, gaf Thiers opdracht tot massale berechtingen voor verraad; vele tientallen werden schuldig bevonden en gevangengezet of gedeporteerd.

Niettemin bleef de chronische instabiliteit de regering van Lodewijk Filips in de jaren dertig van de negentiende eeuw achtervolgen. De eerste poging tot moord op de koning, in 1832, mislukte, maar in 1835 volgde een serieuzere poging om hem te doden door Giuseppe Fleschi (1790-1836) uit Corsica. Fleschi bedacht, samen met twee uiterst republikeinse vrienden, een 'helse machine' die twintig geweerlopen tegelijkertijd kon afvuren. Hij richtte deze machine vanuit een raam op de bovenste verdieping van een gebouw op de koning

toen deze op 28 juli 1835 over de Boulevard du Temple in Parijs liep; een kogel schampte het voorhoofd van Lodewijk Filips, zijn paard werd gedood en achttien personen, onder wie maarschalk Édouard Mortier (1768-1835), kwamen om het leven. Ook de moordenaar zelf werd door de machine verwond toen deze afging; hij werd door chirurgen behandeld tot hij zover was opgeknapt dat hij kon terechtstaan en zijn straf op de guillotine kon ondergaan. Alleen al in 1835 ontdekte de politie zes andere complotten om de koning te doden. In het volgende jaar loste de republikeinse soldaat Louis Alibeaud (1810-1836) een schot op de koning met een als wandelstok verkapt musket; Lodewijk Filips overleefde alleen omdat hij diep boog om de wacht die het geweer presenteerde te begroeten op het moment dat het schot werd afgevuurd (de kogel boorde zich in het houtwerk van zijn koets, tien centimeter boven zijn hoofd). Een andere poging, een paar maanden later, faalde omdat een omstander de moordenaar aanstootte toen hij aanlegde. In 1840 volgde nog een poging, maar het wapen explodeerde in de handen van de moordenaar.

In 1835 ondernam de hyperactieve Lodewijk Napoleon Bonaparte (1808-1873), de neef van de grote keizer, een poging tot een staatsgreep door het garnizoen in Straatsburg om te kopen (hij werd snel gearresteerd en de poging leidde tot niets). In 1840 kwam hij met een kleine groep volgers aan in Boulogne, vergezeld door een arend (of, zoals sommigen vermoeden, een gier) als symbool voor de keizerlijke zaak; toen de nationale garde het vuur op de groep opende, gaven ze het op en werden ze in hechtenis genomen. Een jaar eerder hadden Auguste Blanqui en 600 radicale republikeinen geprobeerd het Palais de Justice en het stadhuis in Parijs te bestormen; er werden schoten gelost en 28 soldaten en 30 tot 40 opstandelingen werden gedood voordat de orde werd hersteld. Regeringen leken niet in staat om politieke stabiliteit te bewerkstelligen. Tijdens de 17 jaren van de Julimonarchie waren er 17 opeenvolgende ministers, soms met grote tussenpozen. De revolutie van 1830 leek weinig te hebben opgelost, want republikeinen, bonapartisten, orleanisten en legitimisten bleven elkaar bevechten om het recht om te regeren.

Kaart 2. Revoluties en oorlogen in Europa, 1815-1839

Hoewel Von Metternich verbijsterd was door de Franse Revolutie van 1830, werd op de lange termijn duidelijk dat de revolutie het internationale systeem stabiliteit bood; hij doorkruiste het door Karel x ambitieus bedachte en unilateraal nagestreefde beleid van overzeese keizerlijke verheerlijking en verving het door een voorzichtiger en meer ingetogen opvatting van de Franse belangen in het buitenland. Von Metternich probeerde de Heilige Alliantie op te zetten tegen Lodewijk Filips en tsaar Nikolaas I van Rusland verbond zich stipt met een klinkende aanklacht tegen de revolutionaire schending van het heilige principe van monarchale legitimiteit. Begin oktober 1830 hadden al de grote machten, waaronder Rusland, echter het voldongen feit aanvaard en Lodewijk Filips formeel erkend. Helaas was de kwestie hiermee niet opgelost. In de jaren negentig van de achttiende eeuw hadden de Fransen hun revolutie naar de rest van Europa geëxporteerd, waar zij in eerste instantie alleen door kleine en vaak geïsoleerde radicale minderheden positief werd onthaald. Vier decennia later was het aantal ontwikkelde liberalen dat sympathiseerde met de idealen van gematigd constitutionalisme en nationale zelfbeschikking in delen van West- en Centraal-Europa voldoende toegenomen om gebeurtenissen zoals die in Parijs ook elders te doen ontvonken.

Voor Von Metternich vertegenwoordigde de val van de Franse monarchie 'de doorbraak van de dam in Europa', waardoor de sluisdeuren van de revolutie werden geopend. De eerste aanwijzingen dat de revolutie van 1830 niet beperkt zou blijven tot Frankrijk kwamen op 25 augustus, tijdens een operavoorstelling in Brussel over een oproer van Italianen tegen de Spaanse overheersing in Napels tijdens de zeventiende eeuw. Toen de gevierde jonge tenor Adolphe Nourrit (1802-1839) 'Amour sacré de la patrie' ('Heilige liefde voor het vaderland') zong, reageerde het publiek razend enthousiast; het enthousiasme werd na de voorstelling door hen mee de straten op genomen. Daar werden ze vergezeld door groepen misnoegde ambachtslieden die tot armoede waren vervallen door de zware economische crisis

die een paar maanden eerder was begonnen. De autoriteiten hadden op het laatste moment een vuurwerkshow afgelast uit angst voor verstoringen, maar hun actie bleek juist het tegenovergestelde effect te hebben. De ambachtslieden, nu beroofd van het beloofde vermaak, richtten barricades op en al snel kwamen militieën uit de middenklasse van buiten Brussel gewapende steun aan het oproer bieden. Onder deze toenemende onvrede ging bittere wrok schuil van de grotendeels Franstalige inwoners van de stad tegen de overheersing door Holland, opgelegd tijdens het Congres van Wenen. De diplomaten hadden het Koninkrijk der Nederlanden willen verenigen met het voormalige Oostenrijkse grondgebied aan de zuidgrens om een vreedzame bufferstaat te vormen die samenwerkte met de groten uit het Concert van Europa om de hernieuwde Franse expansiedrift te beperken, maar koning Willem I van Nederland (1772-1843) had andere ideeën. In zijn streven naar een samenhangende en gecentraliseerde middelgrote Europese staat had Willem de katholieken, die de meerderheid in Brussel en de meeste andere delen van de regio vormden, gediscrimineerd en hen gedwongen tot het betalen van hogere belastingen en tot het bijdragen aan de instandhouding van de protestantse scholen, terwijl hij hun een gepaste vertegenwoordiging in het centrale bestuur ontzegde. Niemand had de burgers van Brussel gevraagd of ze geregeerd wilden worden door de Nederlanders; nu gaven ze uiting aan hun gevoelens, en het antwoord was een duidelijk nee.

Geconfronteerd met het oproer in Brussel zocht Willem eerst naar een internationale interventie; hij stuitte echter alleen maar op vertragingstactieken van met name de Britten. Vervolgens riep hij de Staten-Generaal bijeen, die wat kleine maar onbevredigende concessies deed. Ten slotte, toen het er niet op leek dat de revolutie zou eindigen, stuurde hij zijn jongere zoon, prins Frederik (1797-1881), als hoofd van een leger van 14.000 soldaten naar Brussel. Een paar dagen vol verwarrende gevechten volgden, waarin de jonge, onervaren Nederlandse soldaten door de gebarricadeerde verdedigers van de stad werden overweldigd en zich in paniek overgaven. Op 27 september 1830 trok Frederik zich terug. Het oproer verspreidde zich razendsnel

naar Antwerpen, waar een ander Nederlands leger de stad begon te bombarderen en hoofdzakelijk Vlaamse en protestantse burgers in de armen van de revolutionairen dreef. De vorming van een nationale overgangsregering op 26 september werd op 4 oktober gevolgd door een Belgische onafhankelijkheidsverklaring en daarna door het bijeenroepen van een nationaal Congres. Het Congres deed aan de Nederlandse regering een klinkende veroordeling uit wegens het reduceren van België tot de status van een kolonie, vergezeld door ‘de despotische oplegging van een voorkeurstaal’ en ‘belastingen, overweldigend in aantal, en nog veel meer in de manier waarop ze zijn verdeeld’; de veroordeling toonde opnieuw de aanhoudende invloed aan van de Amerikaanse revolutie op het Europese politieke gedachtegoed. Het Congres stelde een intentieverklaring op voor het ‘oprichten, op de brede en solide basis van vrijheid, van het bouwwerk van de nieuwe maatschappelijke orde dat het begin en de garantie vormt van duurzaam geluk voor België’.

De reacties van de grootmachten op deze verwickeling waren tegenstrijdig en verward. De Russen deden verklaringen vol wapengekletter uitgaan en mobiliseerden hun troepen, terwijl de Zuid-Duitse staten ervoor pleitten om niet in te grijpen. Ondanks de krachtige stemmen in Frankrijk die betoogden voor een opdeling van België, waarbij het zuidelijke, Franstalige deel aan hen zou toevallen, raakten de Fransen uiteindelijk in de achterhoede vanwege de precaire situatie van hun eigen, nieuw gevestigde regering. De Franse regering plaatste, op advies van Talleyrand, die opnieuw tijdens een crisismoment boven kwam drijven, dit keer als ambassadeur voor Londen, haar eigen stabiliteit boven al het andere; dat betekende dat ze de Britten zouden volgen, wat dat ook betekende. Daarnaast zou een onafhankelijk België een zwakkere anti-Franse bufferstaat vormen dan een krachtig verenigd Nederland. Von Metternich realiseerde zich dat de Belgen op lange termijn niet zouden kunnen worden gestopt en stuurde een ambassadeur naar de onvermijdelijke conferentie in Londen met de opdracht het Concert van Europa te mobiliseren ten gunste van een gematigd, monarchaal en onafhankelijk België. De vergadering, die bekwaam

werd geleid door de pasbenoemde Britse minister van Buitenlandse Zaken Lord Palmerston (1784-1865), kwam op 4 november 1830 bijeen en beslechtte al snel de belangrijkste zaken; er werd een constitutionele monarchie opgericht met een tweekamerstelsel en beperkt stemrecht op basis van bezit. De enige kwestie die nog openstond, was de vraag wie de koning van de nieuwe staat moest worden.

Na uitgebreide discussies en de verwerping van tal van kandidaten die voor de ene of de andere natie onaanvaardbaar bleken, viel de keuze, zoals bij zoveel kleine naties later in de eeuw, op een jonge Duitse prins, Leopold van Saksen-Coburg en Gotha (1790-1865); hij was internationaal verreweg de meest acceptabele kandidaat. Leopold had het grootste deel van zijn leven gediend als officier in het Russische keizerlijke leger, waar hij op een onderscheidende manier zijn cavalerie leidde tegen Napoleons strijdkrachten tijdens de Slag bij Kulm in 1813; slechts twee jaar later zou hij, op vijftientigjarige leeftijd, zijn loopbaan eindigen als luitenant-generaal. Hoewel Duits van afkomst, was hij feitelijk een Britse onderdaan omdat hij in 1816 was getrouwd met de enige wettelijke nakomeling van de prins-regent, prinses Charlotte (1796-1817); het bondgenootschap maakte hem tot een Brits staatsburger en leverde hem de rang op van veldmaarschalk in het Britse leger. Nog iets later werd hij officieel lid van de Britse koninklijke familie en kreeg hij de titel Koninklijke Hoogheid. Charlotte was echter in 1817 gestorven tijdens de bevalling van een doodgeboren kind. Daarom verklaarde Leopold zich, om volmaakt gehoor te geven aan de oproep tijdens de conferentie van 1830, bereid om de Fransen gunstig te stemmen door met een Franse prinses te trouwen als er een beschikbaar zou zijn. Er was, voorzeker, een kleine belemmering in de vorm van zijn huwelijk in 1829 met een jonge Duitse actrice, Caroline Bauer (1807-1877), maar die relatie strandde twee jaar later en Leopold slaagde erin iedereen ervan te overtuigen dat het huwelijk, dat nooit officieel was gesloten, nooit geldig was geweest. Nadat al deze hindernissen waren genomen, werd Leopold in juli 1831 gekroond tot koning van België; het jaar daarop trouwde hij met de oudste dochter van Lodewijk Filips.

Hiermee was de zaak nog niet beklonken, want koning Willem van Nederland bleek onverzettelijk en probeerde begin 1831 de Duitse Bond voor zich te winnen toen de Belgen Luxemburg, een lidstaat waarvan hij titulair hoofd was, binnenvielen. De grootmachten aanvaardden echter de inlijving van het groothertogdom en de Bond deed niets. De verbolgenheid in Holland had nu haar kookpunt bereikt en op 2 augustus 1831 viel Willem België binnen. Leopold riep snel een Frans leger te hulp, dat de Nederlandse soldaten verdreef. Ze bleven echter de controle houden over het garnizoensfort in Antwerpen. De Europese druk lag nu op de Fransen, die opvallend onwillig bleken om zich terug te trekken. Niettemin bliezen ze op 30 september 1831 de aftocht en zorgde een nieuw verdrag voor wat kleine aanpassingen aan de eerder overeengekomen grenzen en voorwaarden; Luxemburg werd verdeeld tussen de twee rivaliserende staten. De halsstarrige Nederlanders weigerden een jaar later echter nog steeds om Antwerpen te verlaten. Daarom vielen de Fransen er in november 1832 opnieuw binnen en belegerden ze de stad, terwijl de Britse zeemacht de Schelde blokkeerde om de Nederlanders tot overgave te dwingen; aldus geschiedde in december 1832. Het zou nog tot 1839 duren voordat de openstaande punten uiteindelijk waren afgehandeld. Luxemburg, of beter gezegd: de Duitstalige oostelijke helft van het land, bleef onder Nederlandse heerschappij totdat koningin Wilhelmina (1880-1962) het vanwege haar troonsbestijging in 1890 moest afstaan aan haar naaste mannelijke erfgenaam, omdat het groothertogdom werd geregeerd onder de Salische wet.

In eerdere of mogelijk latere tijden zou de ingewikkelde en vaak onhandelbare Belgische kwestie te belangrijk zijn geweest voor Frankrijk, Pruisen of Groot-Brittannië om een conflict te vermijden. Toch was de kwestie, ondanks terugkerende verdeeldheid tussen de grootmacht en de nauwelijks ingehouden woede van Nikolaas I van Rusland, die de afspraak zag als een directe schending van de principes van de Heilige Alliantie, in vrede en zonder militair conflict beslecht, behalve tussen de Nederlanders en de Belgen. De Franse invasies konden echter rekenen op algemene Europese consensus. Zoals op

de conferentie in Londen werd besloten in het protocol dat op 19 februari 1831 werd opgesteld, hadden de rechten van Europa, ontleend aan de verplichting de internationale orde te handhaven, voorrang boven de rechten van individuele staten. Zelfs Nikolaas I was bereid om actie te ondernemen als onderdeel van een algemene Europese interventie. De Europese samenwerking zou een belangrijke reden blijken waarom de revoluties van 1830 zich niet ontwikkelden tot grote conflicten of waarom ze niet een serieuzere dreiging vormden voor de maatschappelijke orde.

Tegelijkertijd kon er echter geen twijfel bestaan over de ernst van deze rellen of over de pan-Europese verspreiding ervan. De gebeurtenissen in Frankrijk leidden niet alleen tot oproer in het aangrenzende België, maar ook in andere landen. Frans bleef de gemeenschappelijke taal van de ontwikkelde elite en was nog steeds de lingua franca van de Europese diplomatie en van nieuws dat werd verspreid door reizigers, journalisten, diplomaten en handelaren. In Portugal werd een langstlepend geschil tussen Dom Pedro, de keizer van Brazilië, en zijn jongere broer Miguel (1802-1866), beslecht bij de dood van Dom João, de Portugese koning, in 1826. Dom Pedro deed nu afstand van alle rechten op de Portugese troon ten gunste van zijn zevenjarige dochter Maria de Glória van Portugal (1819-1853). De regeling werd echter getorpedeerd door Miguels aanspraak op de troon, twee jaar later. Miguel werd gesteund door de Britse Tories, die hoopten hem te gebruiken om de Britse invloed weer te doen gelden, en door de Portugese absolutistische partij van de landadel, die de liberale grondwet van 1822 en de voortzetting van wetten die in de negentiende eeuw door Napoleon waren geïntroduceerd verwierpen. De Portugese liberalen reageerden op Miguels ongeldigverklaring van veel van deze wetten met een opstand die krachtig werd neergeslagen door de miguelisten. Een regeerperiode van terreur was het gevolg, met arrestaties, gevangennemingen en executies. In 1831 gaf Peter, in het kielzog van het revolutionaire getij dat Europa overspoelde, de keizerlijke troon van Brazilië echter aan zijn zoon, waarop hij naar Europa voer, zich van Britse en Franse hulp verzekerde en Porto

innam, waar hij meer dan een jaar werd belegerd door de miguelisten. Volgens de overleveringen werden zijn officieren overvloedig voorzien van gerechten en drank door Engelse porthandelaren, maar hun soldaten leden ernstig door ondervoeding en de gevolgen van een cholera-epidemie.

Pedro en zijn aanhangers verwierven de steun van de liberale Engelse admiraal Sir Charles Napier (1786-1860), die onder het pseudoniem Carlos da Ponza het commando over de rebellenschepen nam en de vloot van de miguelisten een vernietigende nederlaag bij Kaap Sint-Vincent bezorgde. Hierdoor konden de rebellen Lissabon bezetten, waar opgetogen mensenmenigten het garnizoen van de miguelisten verdreven, het wapenmagazijn innamen en de gevangenen openden. Peter brak de belegering van Porto op en vertrok naar de hoofdstad. De liberalen riepen nu Maria de Glória uit tot koningin en marcheerden zuidwaarts, waar ze in mei 1824 een enorm leger van 18.000 miguelisten versloegen tijdens de Slag bij Asseiceira. Miguel werd verplicht om in ballingschap te gaan (met een flinke toelage die destijds werd overeengekomen), terwijl Peter de liberale hervormingen en grondwet in ere herstelde, de bezittingen van de miguelisten confisqueerde en de kerk betaalde voor de steun aan zijn broer door de kloosterorden te ontbinden en hun gebouwen en bezittingen in beslag te nemen. Dom Pedro stierf in september 1834 en zijn dochter Maria de Glória, nu vijftien jaar, aanvaardde haar plichten als koningin Maria II. Ze was de heerseres geworden van een land dat door jarenlange conflicten zwaar in de schulden was geraakt en hernieuwde de onderwerping, dit keer van economische aard, aan de Britten.

Ondertussen bleef in Spanje het repressieve regime van koning Ferdinand VII tot het begin van de jaren dertig van de negentiende eeuw ongewijzigd van kracht tot de vorst in september 1833 bezweek aan een fatale aanval van jicht. De troonsbestijging van zijn jonge dochter koningin Isabella II (1830-1904), van achter de coulissen geregisseerd door Ferdinands weduwe Maria Cristina (1806-1878), bood de liberalen de gelegenheid om de zwakte van de regering te benutten en in 1834 een gematigde liberale grondwet af te dwingen.

De grondwet verankerde de macht van aristocratische oligarchen en greep terug op het prerevolutionaire constitutionalisme met zijn vele beperkingen en de symbolische verwijzing naar het oude idee van representatieve klassen of ordes. Tijdens bijeenkomsten van de regering moesten de afgevaardigden dan ook middeleeuwse kleding dragen om hen duidelijk te onderscheiden van modern verkozen afgevaardigden. Drie jaar later echter dwong continue onrust onder de meer radicale afgevaardigden tot een nieuwe grondwet, die berustte op volkssoevereiniteit, hoewel de reservering van uitgebreide macht voor de vorst daar beperkingen aan oplegde. De wezenlijke basis voor hun triomf lag in een reeks van revolutionaire uitbraken in de Spaanse steden. Ze werden aangewakkerd door gewelddadige verstorings door mensenmenigten en door demonstraties van arme stadsbewoners, vooral in tijden van hoge tarweprijzen; de controle kwam in handen van liberale commissies die bereid waren concessies te doen. De revolutionaire leiders, 'bloeddorstige karikaturen van Robespierre', volgden het voorbeeld van de Franse jakobijnen uit het begin van de jaren negentig van de achttiende eeuw en staken kloosters in brand, vermoordden de gevangenen in de lokale tuchthuizen en bestormden notoir conservatieve aristocraten. Een historicus meldde later dat na een treffen de afgehakte hand van een verslagen generaal 'aan de tafels van het Café Nuovo werd doorgegeven'. De herinneringen aan de Franse Revolutie bleven het gedrag van revolutionaire activisten en revolutionaire mensenmenigten in heel Europa bepalen.

In Italië inspireerden de herinneringen de carbonari ertoe om in opstand te komen tegen de Oostenrijkers in het noorden en de pauselijke overheersing in het centrum van het schiereiland. Aangevoerd door Frans IV, de hertog van Modena (1779-1846), die zijn grondgebied probeerde uit te breiden, waren ze aan het eind van de jaren twintig van de negentiende eeuw begonnen met hun voorbereidingen, maar de Parijse revolutie spoorde hen aan tot actie en dwong de hertog zijn steun in te trekken uit angst voor maatschappelijke onrust. De carbonari hesen de Italiaanse driekleur in de Pauselijke Staat en in het hertogdom Parma. De op leeftijd gekomen revolutionair

Filippo Buonarroti (1761-1837), die Robespierre in het begin van de jaren negentig van de achttiende eeuw was gevolgd en gevangen had gezeten voor zijn aandeel in de egalitaire samenzwering van Babeuf tegen de post-jakobijnse regering van het Directoraat, had een uiterst actieve en toonaangevende rol gespeeld binnen samenzwerende genootschappen in ballingschap, met namen zoals 'De wereld' en 'De militia van de veroordeelden' of, minder melodramatisch, 'De vereniging van de vrienden van het volk'. Buonarroti vormde een 'bevrijdende Italiaanse junta' om het oproer te coördineren, maar de leden ervan kibbelden over zijn strikte jakobijnse principes en stonden regelrecht wantrouwend tegenover zijn verzoek om een 'tijdelijk' dictatorschap wanneer de macht was gegrepen. De verschillende Italiaanse steden die nu onder de controle van de carbonari stonden, bleken niet in staat hun eeuwenoude rivaliteiten terzijde te leggen en reageerden niet op een oproep voor een conferentie voor eenheid in Rome; in Bologna weigerden ze zelfs revolutionaire troepen uit Modena onder het bewind van de voormalige napoleontische generaal Carlo Zucchi (1777-1863) toe te laten. 'Burgers,' riepen de oproerkraaiers, 'onthoud dat de Modenese omstandigheden niet de onze zijn!' De opstandelingen slaagden er niet in de de boerenstand voor hun zaak te winnen, maar trokken wel een aantal Europese avonturiers aan, onder wie Lodewijk Napoleon Bonaparte. Woonachtig in Italië, had Lodewijk Napoleon zich aangesloten bij de carbonari en hij was betrokken bij een complot om de macht in Rome te grijpen; het complot werd echter moeiteloos ontmaskerd door de autoriteiten. De Oostenrijkers stuurden een leger met de stilzwijgende steun van de grootmachten en drukten de opstand snel de kop in. Zucchi werd verraden en opgesloten door de Oostenrijkers; hij bleef onder zware omstandigheden in de gevangenis totdat hij in 1848 door de revolutionairen werd vrijgelaten. Buonarroti bleef in ballingschap zijn levenswerk van samenzweringen voortzetten; zijn boek over de opstand van Babeuf, dat in 1828 verscheen, verwierf faam als een soort praktisch handboek voor revolutionairen en werd later in de eeuw erg bewonderd door anarchisten.

Gebeurtenissen in Parijs hadden ook een diepgaand effect in Duitsland. In Aken, aan de noordwestelijke grens van de Duitse Bond, begonnen burgers de kokarde met de driekleur te dragen om hun solidariteit met de revolutie in Frankrijk te symboliseren. De economische neergang die zo zijn weerslag had gehad op de ambachtslieden in België, bracht ook werkloze en misnoegde ambachtslieden in tal van steden op de been; dat gebeurde niet alleen in Keulen, Frankfurt en München, maar ook in Wenen en Berlijn. In Leipzig, zo schreef de politiek betrokken ambachtsman Wilhelm Weitling (1808-1871), waren de burgers ‘in één nacht de baas over de stad en de omgeving’. Mensenmassa’s sloopten de huizen van impopulaire handelaren, juristen en ambtenaren, maar hadden nauwelijks een idee hoe ze hun onvrede over specifieke zaken konden kanaliseren. De liberale auteur Karl von Rotteck (1775-1840) noemde dergelijke acties ‘misdaden tegen de gemeenschap zonder oog voor het vaderland en de grondwet – met als impuls en uitdrukking de persoonlijke passies van het gepeupel, ruwe energie, onredelijkheid en diefachtige verlangens’. Dergelijke visies waren gemeengoed onder de middenklassen en maakten het de autoriteiten eenvoudig om de onrust in de kiem te smoren. Er arriveerden 2000 zwaarbewapende Pruisische soldaten in Aken om de orde te herstellen en ook in veel andere delen van Duitsland werden de menigten snel uiteengedreven.

In sommige kleine en middelgrote Duitse staten waren de liberalen echter zo brutaal om in te spelen op de angst van de regering dat ‘het gepeupel’ grote hervormingen teweeg zou brengen. In Braunschweig nam staatsambtenaar Wilhelm Bode (1779-1854) de leiding en werd de impopulaire hertog Karel (1804-1873), die in 1827 de grondwet had afgeschaft, ingeruild voor zijn meer liberale broer Wilhelm (1806-1884); het principe van strikte legitimiteit, dat zo heilig was voor de ideologieën van de Restauratie, werd daarmee tenietgedaan. Geestverwanten uit de middenklasse hadden het hertogelijk kasteel in brand gestoken en de bange hertog Karel tot ballingschap gedwongen, waarna de militia van burgers de orde herstelde. Wilhelm bedankte hen in 1832 door een representatieve grondwet te introdu-

ceren. In Hessen-Kassel vervreemde keizer Wilhelm II (1777-1847) de middenklasse van zich door zijn poging om zijn inwonende minnares de titel prinses te geven. Terwijl reischoppers zich mobiliseerden om te protesteren tegen hoge belastingen, overdreven politietoezicht, hoge douanerechten en de betaling door boeren van feodale bijdragen aan grootgrondbezitters, eiste de samengekomen middenklasse in Kassel een grondwet om 'de oorlog waarmee de armen de grondbezitters dreigen' te voorkomen. Terwijl Wilhelm II met zijn minnares op sleeptouw de stad verliet, dwongen de liberalen een nieuwe grondwet af met een eenkamerstelsel op basis van uitgebreid stemrecht, waaronder zelfs voor bepaalde delen van de boerenstand; de grondwet gaf bovendien macht, inclusief het recht om processen aan te spannen tegen de ministers van de koning (die nog steeds werden benoemd door de koning in plaats van door de wetgevende macht). In Saksen dwong een soortgelijke golf van onrust onder ambachtslieden en arbeiders, die zich uitbreidde naar textielsteden op het platteland, verontruste burgers van de middenklasse tot het vormen van milities, terwijl hogere ambtenaren de regering dwongen een nieuwe grondwet toe te staan, die in 1831 werd uitgevaardigd. In Hannover, nog steeds geregeerd door de Britse vorst, vond in de universiteitsstad Göttingen een oproer plaats van studenten en hoogleraren tegen de gehate, aartsconservatieve opperminister graaf Münster (1766-1839). Münster werd daarop ontslagen en na veel geharrewar werd in 1833 uiteindelijk een gematigde liberale grondwet aangenomen.

Overal in Duitsland werden liberale tegenstanders van de Restauratie niet alleen bemoedigd door gebeurtenissen in Parijs, maar misschien nog wel meer door de revolutie in Polen. In sommige staten, zoals Baden en Beieren, brachten zij veranderingen in de samenstelling van de regering en hervormingen in de perswet teweeg. De climax van dit oproer van liberaal reformisme in de Duitse staten kwam tijdens een enorm feest dat werd gehouden bij een kasteelruïne nabij de stad Ham-bach in de Palts. Het feest, dat net als het eerdere feest bij de Wartburg, was gemodelleerd naar de grote volksfeesten tijdens de Franse Revolutie in het begin van de jaren negentig van de achttiende eeuw, bracht

naar schatting 20.000 tot 30.000 burgers op de been onder leiding van een pleitbezorger van de persvrijheid, journalist Johann Georg Wirth (1798-1848), om te luisteren naar de eisen voor hervormingen. Onder de aanwezigen waren vooral zakenlieden, handelaren, ambachtslieden en studenten, maar de massa hoorde, fel zwaaiend met de revolutionaire zwart-rood-gouden vlaggen en in veel gevallen getooid met de Frygische rode mutsen van de Franse Revolutie, tal van toespraken waarin werd gepleit voor eenheid en vrijheid voor Duitsland. De revolutie bracht verschillende maatschappelijke niveaus bijeen: deze had de rokerige kamers van de vrijmetselaars en samenzweerders verlaten en de openbaarheid gekozen en sloeg nu de weg in van juridische en constitutionele hervorming in plaats van gewelddadig oproer. Het spreekgestoelte en de lessenaar van de journalist vormden het centrum van de gebeurtenissen in Hambach, niet de guillotine of de lantaarnpaal. Tal van kleinere feesten volgden in andere plaatsen.

Voor Von Metternich vormden deze gebeurtenissen een voorbode van een ineenstorting. 'Liberalisme heeft plaatsgemaakt voor radicalisme,' verklaarde hij. Hij overtuigde de bondsrijksdag ervan nieuwe wetten te introduceren (de notoire 'zes artikelen' en 'tien artikelen') die de censuur aanscherpten, politieke partijen, feesten en demonstraties uitbanden, regionale wetgeving verboden om overheidsbegrotingen te weigeren of moties die kritisch waren over de vorst aan te nemen en nog veel meer. Toen gewapende legers Duitse steden binnenmarcheerden om het volk van de straten te verdrijven, werden bijna overal liberale hervormingen ongedaan gemaakt en leek een golf van reactionisme over het land te spoelen. In 1833 richtte de Bond een centrale politieke organisatie op om de strijd tegen politieke onrust te coördineren. Belangrijke ambtenaren uit Oostenrijk, Pruisen en Rusland kwamen bijeen om te beslissen over gezamenlijke actie tegen de revolutie. Liberale auteurs, zoals de dichter Heinrich Heine, werden verbannen, terwijl anderen, onder wie Wirthirth en andere sprekers uit Hambach, werden gearresteerd en gevangengezet. Later zou blijken dat de triomf van de reactionairen in Duitsland kwetsbaarder en korter van duur zou zijn dan toen in 1819 de besluiten van Karlsbad werden bekendgemaakt.

In Zwitserland had een ideologie van vrijheid de legitimiteit geboden voor de geldingsdrang van een Bond van autonome kantons die het Heilige Roomse Rijk sinds de zestiende eeuw tartten; dit gevoel van een aparte nationale identiteit was versterkt door weerstand tegen Napoleons inperking van de onafhankelijkheid en de dienstplicht van jonge Zwitserse mannen voor zijn legers. De inspiratie werd onder anderen ontleend aan de half mythische figuur Wilhelm Tell, de middeleeuwse Zwitserse boogschutter van wie wordt beweerd dat hij zowel zijn moed als zijn nauwkeurigheid bewees toen hij in opdracht van de Oostenrijkse autoriteiten een pijl door een appel schoot die op het hoofd van zijn zoon was geplaatst. De geschiedenis werd in 1804 gevierd in een voorstelling van de Duitse dichter Friedrich Schiller (1759-1805) en daarna in 1829 door de gevierde Italiaanse componist Gioacchino Rossini (1792-1868) in een enorm populaire opera, overladen met de liberale en romantische sentimenten van die dagen. De Zwitserse onafhankelijkheid werd, samen met de traditionele vrijheden van de Bond, opnieuw bevestigd door het Congres van Wenen. In 1823 waren deze vrijheden voor Von Metternich en de Heilige Alliantie echter hinderlijk geworden omdat ze een aantal kantons ertoe brachten een vrijhaven te bieden voor niet-succesvolle, maar nog steeds potentieel gevaarlijke buitenlandse revolutionairen. De Congresmachten dwongen de Zwitserse Bond ertoe de rechten van de ballingen in te tomen en de persvrijheid aan banden te leggen. Een coalitie van ambachtslieden uit de middenklasse en ontwikkelde mannen, ambachtslieden en winkeliers, alsook een aanzienlijk deel van de boeren reageerde, uit wraak op deze inmenging, op de Franse Revolutie van 1830 door een reeks hervormingen in de Bondsrijksdag door te drukken. Hieronder vielen, in tien van de kantons, onder meer universeel kiesrecht voor mannen en gegarandeerde vrijheid van meningsuiting. In Zürich, de meest liberale van alle Zwitserse steden, werd leerplicht van zes tot zestien jaar geïntroduceerd met vrijstelling van schoolgeld voor de minder goed gesitueerden; daarnaast werden er grote wijzigingen in het stadsbestuur doorgevoerd.

Een soortgelijk vreedzaam hervormingsproces bracht grootschalige veranderingen in het politieke systeem van Groot-Brittannië teweeg. De rellen en verstoringen uit de jaren na Waterloo waren geluwd nu de economie was verbeterd en de repressie van de staat zich deed gelden – in de vorm van de zes wetten, die protestbijeenkomsten verboden en perscensuur oplegden; bovendien werd het habeas-corpusprincipe opgeheven, waardoor burgers zonder proces gevangen konden worden gezet. Aan het einde van de jaren twintig van de negentiende eeuw kwam de economie echter, net als in de rest van Europa, opnieuw in een neerwaartse spiraal terecht; dat was een van de factoren die ten grondslag lagen aan de grieven van de ambachtslieden die een zo belangrijke rol speelden tijdens de gebeurtenissen van 1830. De angst van de politieke klasse voor revolutie, die al was aangewakkerd door de postnapoleontische ongeregelde heden, werd steeds acuter naarmate de onrust zich opnieuw onder het volk verspreidde. Enorme menigten met linten en kokardes met de driekleur bezochten bijeenkomsten in Londen waar radicale politici spraken, zoals Sir Francis Burdett (1770-1844). Een grote groep vakbondsleden in Manchester begon een campagne om de salarisverlagingen tijdens de economische depressie te stoppen. Uit woede over de introductie van dorsmachines, waardoor veel burgers tijdens de wintermaanden werkloos thuis kwamen te zitten, verbrandden boerenarbeiders in de zuidelijke regio's en in East Anglia hooimijten en schuren en vernielden ze machines. In 1830 riepen burgers die in de hoofdstad waren samengekomen om hun onvrede te uiten over de oprichting van de nieuwe, geüniformeerde grootstedelijke politie – op zichzelf een teken van de toegenomen angst voor wet en orde – in het vorige jaar leuzen zoals 'Geen politie! Geen Polignac!' 'Mannen,' klaagde de conservatieve minister-president, de hertog van Wellington en overwinnaar van Waterloo, 'meenden dat ze slechts de voorbeelden van Parijs en Brussel hoefden te volgen en dat ze alles zouden verwerven wat hun fantasie hun voorspiegelde als het toppunt van openbare vreugde en welvaart. Het land', zo vervolgde hij, 'was in een staat van krankzinnigheid wat hervormingen betreft.'

Wellingtons onverzettelijkheid luidde het einde van zijn regering in. Eind 1830 volgde een hervormingskabinet onder leiding van de aristocratische Whigs, die vastbesloten was de escalerende crisis te bezweren voordat zij een explosie zou veroorzaken. De kwestie waar het om draaide, was vergelijkbaar met de kwestie die het politieke systeem in Frankrijk, België en Zwitserland had doen stuiptrekken: hervormingsgezinden uit de middenklasse en ambachtslieden en kleine boeren wilden allemaal liberalisatie van het recht op vergadering en vereniging, vrijheid van de pers en bovenal een verbreding van de politieke participatie. De nieuwe Britse regering introduceerde een hervormingswet om zich te ontdoen van schandalen zoals ‘verrotte gebieden’, waar ontvolkte dorpen een of zelfs twee afgevaardigden aan de Tweede Kamer leverden, ‘zakgebieden’, waar de lokale edelman leden benoemde, het feitelijke gebrek aan vertegenwoordiging voor nieuwe industriesteden zoals Manchester en Birmingham, en de wijdverbreide corruptie als gevolg van de openbare aard van het stemproces en de voortzetting daarvan gedurende een periode van verschillende dagen. Toen de wet werd verworpen door de erfelijke aristocratie en hogere geestelijken in de Eerste Kamer, werd de ernst van de revolutionaire dreiging razendsnel duidelijk: in veel delen van het land braken rellen uit, het kasteel van de hertog van Newcastle in Nottingham werd met de grond gelijk gemaakt, het bisschoppelijke paleis in Bristol werd verwoest door brand en 45 particuliere woningen en de lokale gevangenis gingen in vlammen op; er vielen 12 doden. Het land, zo dacht een parlamentslid, was ‘in een staat die niet ver was verwijderd van oproer’, terwijl de politieke elite volgens auteur Sydney Smith (1771-1845) ‘handenwringend toekeek en buikkrimp had van angst’. Toen radicale redenaars de vuren van de volksofstand aanwakkerden, stemde de koning onwillig in met het toevoegen van genoeg nieuwe Whigs om de weerstand van de Eerste Kamerleden te overwinnen; Wellington en zijn aanhangers namen daarop de wijk.

De wet werd door beide Kamers aangenomen en werd in 1832 van kracht. Alle afwijkingen en misstanden werden uitgebannen, maar

het electoraat werd met slechts ongeveer 45 procent uitgebreid tot iets minder dan 5 procent van de bevolking, terwijl de hervorming vergelijkbaar was met gelijktijdige veranderingen in de politieke systemen van Frankrijk en België. De debatten over de uitbreiding van het kiesrecht leidden tot een nieuw concept: 'de middenklassen', zoals graaf Grey (1764-1845), de minister-president, het omschreef, 'die wonderbaarlijke vooruitgang hebben geboekt ten aanzien van bezit en intelligentie' en die 'de echte en efficiënte massa van de openbare opinie vormen en zonder wie de macht van de deftige stand niets is'. Net als op het continent probeerden ook in Groot-Brittannië radicalen het kiesrecht uit te breiden tot alle volwassen mannen; net als in de Zwitserse kantons verzetten ze zich tegen de beperktheid van de hervormingen, door de *Poor Man's Guardian* omschreven als 'de meest kleingeestige, de meest tirannieke, de meest helse maatregel die ooit kon of kan worden voorgesteld'. Deze ideeën zouden niet meer verdwijnen. Een tijdlang was de Reform Act echter voldoende om een volksopstand te voorkomen en om, met verdere hervormingen binnen de lokale regeringen en van andere bestuurlijke onderdelen, stabiliteit in het Britse politieke systeem te brengen op een nieuwe, gematigd-liberale basis. De grote strijd om hervormingen leidde uiteindelijk tot een grondwet en een politiek systeem die niet zo erg verschilden van die in andere Europese staten die in 1830 een succesvolle overgang hadden meegemaakt. Ze zouden echter, tenminste op de korte tot middellange termijn, duurzamer zijn en beter bestand blijken tegen verdere pogingen om de status quo te veranderen. De belangrijkste voorstander van de wet, Lord John Russell (1792-1878), verklaarde krachtig dat deze hervorming 'beslissend' was.

DE VERANDERENDE VORM VAN DE POLITIEK

'Mijn geheimste gedachte', schreef de prins Von Metternich in 1829, 'is dat het oude Europa aan het begin van het einde staat. Ik ben vastbesloten mede ten onder te gaan en zal weten hoe ik mijn taak

moet uitvoeren.’ Het jaar 1830 leek hem in eerste instantie gelijk te geven. Toen de golf van revolutie echter terugtrok, werd duidelijk dat de revolutionairen en hervormers slechts heel bescheiden successen hadden geboekt. In veel centra was hun oorspronkelijke winst verdamppt. Bovendien waren er ten oosten van de Rijn, op de belangrijke uitzondering van Polen na, relatief weinig serieuze revolutionaire activiteiten geweest en was de macht van bestaande staatsstructuren nagenoeg ongemoeid gebleven. Maar hoewel het Verdrag van Wenen de storm grotendeels had overleefd, bestond het oude Europa dat Von Metternich in zijn jonge jaren had gekend – hij was zestien toen de Franse Revolutie in 1789 uitbrak – niet langer meer. ‘De Franse Revolutie en het doen en laten van Napoleon,’ werd uit de mond van een Griekse rover opgetekend, ‘openden de ogen van de wereld.’ Ze maakten het ‘moeilijker om het volk te regeren’. In de jaren twintig van de negentiende eeuw somde de raad van koophandel van Turijn de veranderingen op door te stellen dat de Franse Revolutie ‘een totale verwarring onder de verschillende klassen in de samenleving’ had veroorzaakt: ‘Iedereen kleedt zich op dezelfde manier, de edelman kan niet worden onderscheiden van de plebejer, de koopman niet van de magistraat, de grondbezitter niet van de ambachtsman, de meester niet van de knecht; het jammerlijke principe dat de revoluties hebben gecreëerd wordt helaas op zijn minst in de kleding gehandhaafd.’ De geest was uit de fles en het was onmogelijk hem terug te stoppen.

De vorsten en staatslieden die in 1815 weer de macht hadden gekregen wisten dat. Hoewel de symbolen en tooien van het ancien régime herhaaldelijk uit de kast werden gehaald door de monarchieën die in 1815 waren hersteld, maskeerden ze, wellicht bewust, het feit dat het conservatisme van die tijd in wezen helemaal nieuw was. Denkers en politici zagen 1815 als een nieuwe start, die het einde van een tijdperk van rationalistische excessen markeerde. Godsdienstige overtuigingen, menselijke instincten en emoties, traditie, zedelijkheid en een nieuw, zelfbewust historisch besef van het verleden zouden het Engelse rationalisme als de basis voor de maatschappelijke en politieke orde vervangen. Denkers zoals Joseph de Maistre (1753-1821), die

voortborduurde op de kritiek van de Ierse schrijver Edmund Burke (1729-1797) op de Franse Revolutie, betoogden dat stabiliteit slechts kon ontstaan uit de algemene erkenning dat de monarchie een absoluut gezag hanteerde dat door God was gegeven. Het volk moest dus gehoorzamen of op de blaren zitten. ‘De beul,’ beweerde De Maistre, ‘moet de eerste dienaar van de vorst zijn.’ In deze conservatieve visie was een samenleving die werd bestuurd overeenkomstig traditionele hiërarchieën de enige garantie voor orde. De rede was de vijand: alleen geloof en gevoel waren betrouwbaar. ‘Wanneer de monarchie en het christendom beide worden aangevallen,’ schreef de Franse emigré Louis de Bonald (1754-1840), ‘vervalt de samenleving in wreedheid.’ De beschaving hing af van de onderdrukking van niet slechts subversieve gedachten, maar van alle gedachten. Zoals Friedrich Gentz (1764-1832), de secretaris van Von Metternich, in 1819 schreef: ‘Ik blijf de stelling verdedigen: “Om te voorkomen dat de pers wordt misbruikt, mag er niets, van welke aard dan ook, worden gedrukt in het komende [...] jaar. Punt.” Als dit principe als een bindende regel zou worden toegepast [...] zouden we binnen de kortste keren onze weg terug naar God en de Waarheid hebben gevonden.’ Denkers zoals Chateaubriand, die zich door de excessen van het revolutionaire tijdperk weer tot het katholicisme had bekeerd na eerst de rationele sceptis van de Verlichting te hebben gedeeld, zag in het christendom de enige waarheid die tevredenheid en onderdanigheid aan het gezag kon garanderen.

Toch waren figuren zoals De Bonald en De Maistre in feite marginale extremisten. Tijdens de jaren twintig van de negentiende eeuw begonnen auteurs en denkers een liberalere visie te verkondigen. Victor Hugo, die in 1824 verklaarde dat literatuur ‘de uitdrukking van een religieuze en monarchale samenleving’ moest zijn, opperde in 1830 dat ‘romantiek, in het geheel genomen, slechts liberalisme in de literatuur is [...] Vrijheid van kunst en vrijheid in de samenleving zijn de twee doelen waarnaar alle consistente en logische denkers samen moeten optrekken.’ In 1827 verklaarde de Franse kunstcriticus August Jal (1795-1873) dat de Romantiek ‘de echo was van het kanonschot uit

1789' en als om zijn punt te bewijzen schilderde Eugène Delacroix in 1830 de wellicht beroemdste weergave van een revolutie in welke kunst dan ook, *De Vrijheid leidt het volk*. Voor veel romantische dichters en auteurs vormde het Griekse oproer een keerpunt, gesymboliseerd door de dood van Byron in Missolonghi. De opera die de aanleiding vormde tot de Belgische revolutie in 1830 was slechts een voorbeeld van een nieuwe trend, begonnen in Italië, om een eeuwenoude strijd voor vrijheid uit te beelden met woorden en muziek zodat hun hedendaagse relevantie onmiskenbaar was.

Als liberale visies in veel opzichten terugkeken naar de idealen van de gematigde eerste fase van de Franse Revolutie van 1789, met haar klinkende verklaringen van vrijheid en volkssoevereiniteit, representatieve regering en constitutionele heerschappij, dan sloegen ze in de jaren twintig van de negentiende eeuw ook een nieuwe toon aan, steeds verder gevoed met de idealen van nationalisme. Door het principe van volkssoevereiniteit in heel Europa te verspreiden en tegelijkertijd repressie, knevelarij en vreemde overheersing te introduceren, had Napoleon onder ontwikkelde elites de overtuiging bevorderd dat vrijheid van meningsuiting alleen kon worden bereikt op basis van de nationale zelfbeschikking. In de jaren twintig van de negentiende eeuw werd dit krachtige idee duidelijk uitgesproken door liberalen van België tot Griekenland. Het zou nog krachtiger worden naarmate de eeuw verstreek. Toch zagen de liberalen en revolutionairen zichzelf over het algemeen als betrokkenen in een gemeenschappelijke Europese strijd, een visie die werd gesymboliseerd door de internationale netwerken van de carbonari en de vrijmetselaars, van wie de effectiviteit ongetwijfeld buitengewoon werd overdreven door Von Metternich en zijn politieke politie. Zelfs het Griekse oproer was voor een groot deel een internationale zaak, tenminste voor wat betreft het leiderschap. Vanaf 1830 begonnen nationalistische bewegingen echter hun eigen weg te kiezen; de effecten daarvan bleken al tijdens de revoluties die halverwege de eeuw plaatsvonden.

Deze revoluties en de revoluties die Europa in 1830 overspoelden, waren de naschokken van de grote politieke aardbeving van 1789.

Toch waren er ook verschillen. In sommige opzichten waren de maatschappelijke krachten die het oproer uit 1830 ondersteunden identiek aan de krachten die hadden aangezet tot de Franse Revolutie: de ontwikkelde en werkende middenklassen die aandrongen op meer rechten en grotere vrijheid, en ambachtslieden en handwerkers die wanhopig op zoek waren naar brood en werk. Toch was de verhouding tussen beide veranderd. De jakobijnse terreur uit 1793 en 1794 doemde op in het collectieve geheugen van de burgers en zette soms aan tot radicale actie, zoals bij de lokale Spaanse revoluties in het begin van de jaren dertig van de negentiende eeuw. De jakobijnse tactieken van openluchtbijeenkomsten, demonstraties en rellen, nu versterkt door de opwerping van barricades om de ordehandhavers de voet dwars te zetten, vormden nog steeds de primaire middelen van mensenmenigten in steden om hun mening te uiten. Alleen in uitzonderlijke gevallen, met name in België, werden ze gevolgd door de hogere burgerlijke klassen. Bijna overal was deze laatste groep te bang voor het luidruchtige geweld van 'het gepeupel'. In het ene na het andere land mobiliseerden ze burgermilities om de orde te herstellen of keken ze met angstige ogen toe hoe de oude autoriteiten hun troepen aanstuurden. In de meeste plaatsen beperkte dit de resultaten van revolutionaire rellen tot gematigde liberale constitutionele hervormingen. Het principe van monarchie bleef over het algemeen ongemoeid. Wat echter bijna overal, behalve in de grote keizerlijke staten in Centraal- en West-Europa, werd vernietigd, was het principe van absolutisme.

De erfenis van vijftig jaar oorlogen en het voorbeeld van Napoleon hadden een nieuwe maatschappelijke macht doen ontstaan die in 1789 niet erg in beeld was: het officierskorps of, om nauwkeuriger te zijn, de lagere rangen en middenkaders van het officierskorps, een maatschappelijke groepering die ook een belangrijke rol zou spelen in de 'Derde Wereld'-revoluties in de tweede helft van de twintigste eeuw. Jonge legerofficieren die in de napoleontische oorlogen hadden gediend, waren door de ervaringen politiek bewust geworden en voelden zich door het herstel van de hiërarchie in 1815 aan de kant

gezet. In veel landen namen ze de leiding bij het aanwakkeren van revoluties, versterkt door de verspreiding van de samenzweringsbeweging van het ene of andere soort. Soms waren ze, zoals in Polen of Spanje, in staat voldoende soldaten voor hun zaak te winnen om echt het gevecht aan te gaan. Over het algemeen slaagden veel jongere officieren vanaf het begin van de jaren twintig tot halverwege de negentiende eeuw, in de directe nasleep van de napoleontische oorlogen, er echter niet in genoeg steun onder de burgerbevolking te verwerven om een revolutie teweeg te brengen. Wanneer ze die steun wel verwierven, waren ze afhankelijk van de middenklasse en van ambachtslieden die te zwak waren om hun een overwinning te bezorgen, ondanks de opkomst van misnoegde groepen van ontwikkelde mannen die hadden geprofiteerd van een baan in de napoleontische bureaucratieën en zich nu ver van het centrum van de macht verwijderd zagen. Vanaf het begin van de jaren twintig van de negentiende eeuw tot halverwege het decennium waren de Heilige Alliantie en het Concert van Europa nog steeds te nerveus over de opleving van de vernietigende conflicten van het revolutionaire tijdperk om vanaf de zijlijn toe te kijken en regelden ze internationale interventies wanneer de zaken naar hun mening uit de hand dreigden te lopen.

In 1830 was deze situatie veranderd. Nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen drukten de legerofficieren van lagere rang en uit het middenkader uit de politieke hoofdstroom en brachten de middenklassen en de massa in de stad, nog steeds gedomineerd door de jakobijnse krachten van ambachtslieden en handwerkers, naar voren. Het Concert van Europa functioneerde nog steeds, maar de staatslieden die het domineerden, onder wie zelfs Von Metternich, waren minder paranoïde geworden over de gevaren van revolutionaire rellen en daardoor minder geneigd om in te grijpen. Deze verandering was deels het gevolg van het wijdverbreide Europese enthousiasme over het Griekse oproer. Daar was de revolutie in elk geval gericht geweest tegen een gevestigde macht, het Ottomaanse Rijk, dat op zichzelf een marginale rol in het Concert van Europa speelde en dat zijn trouw was verschuldigd aan een andere godsdienst dan het christendom, dat

door de Heilige Alliantie werd aangehangen. In algemener opzicht was het echter duidelijk geworden dat absolutisme in combinatie met inefficiëntie geen recept voor politieke orde vormde. In 1830 leken revoluties niet langer een dreiging in te houden van chaos, wanorde, geweld en oorlog; ze leidden overal tot gematigde liberale grondwethervormingen en zelfs als conservatieve staatslieden zoals Von Metternich die niet konden waarderen, bood het feit dat ze het volk bijna macht gaven genoeg nieuwe garanties om ervoor te zorgen dat internationale interventie een brug te ver was.

Bovenal was er echter een grote maatschappelijke macht die in 1830 bijna geheel afwezig was op het revolutionaire toneel: de boerenstand. De grote Franse Revolutie van 1789 had haar kracht niet in het minst ontleend aan het feit dat zij zich over het platteland verspreidde. De revolutie had wanhopige en ontevreden boeren en landarbeiders voor haar zaak gewonnen en de aristocratie voor een groot deel van haar politieke macht beroofd door het fundament ervan in de feodale orde die tot dan toe de maatschappelijke verhoudingen en economische structuren op het platteland had beïnvloed weg te halen. In 1830 was het platteland bijna geheel gelijkgesteld. Toch vormde het de context voor het echte leven van de overweldigende meerderheid van de Europeanen in die tijd. Over die context en die levens zullen we het nu hebben.